

1802

9(47.925)
2-38

ԱՐԴՅՈՒՆ ՄԱՍԻՆ ԾՐԱՐԱԿԱՆ

Ա Պ Բ.

ԿԱՐՄԻՐՆ ՎԱՐԴԱՆ

ԵԽ

ԱԻԱՐԱՅՐԻ ՃԱԿԱՄԱՐՏԸ

ՀԱՏ ԴԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՈՑ

451 — ՄԱՐՏ 26 — 1951

ՄԱՏԵՆԱԳՐԵԿԵՆ-ԳԱՏՄԱԿԵՆ
ԱՌԱՋՄԱՆ ՇԱՏ ԲՈՒԺԻԹԻՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԵՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ
Մանք. Ուսուցչեն

ԳԻԵՆԱԱ
ՄԱԿԱՐԱՐԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1951

2012

9(47.925)

Ա-38

2004

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՍՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԿԹ

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 169

WARDAN DER ROTE
UND DIE
SCHLACHT BEI AWARAYR
NACH LAZAR VON PHARPI

451 — 26. MAI 1951

EINE
LITERARISCH-HISTORISCHE UNTERSUCHUNG

VON
P. NERSES AKINIAN
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1951

9 (Գ Հ ։ 925)
Ա. 38

ՀՀ
20

ԿԱՐՄԻՐՆ ՎԱՐԴԱՆ

Եկ.

ԱԻԱՐԱՅՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

ՀԱՅ ՊԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՑ

451 — ՄԱՐՏ 26 — 1951

ՄԵՍԵՆԵՐ ԳՐԵԿԱՆ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
Ա Խ Ո Ո Ւ Մ Խ Ե Ո Ւ Թ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԻՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ
ՄԽԻԹԱՐ. ՈՒԽՏԵՆ

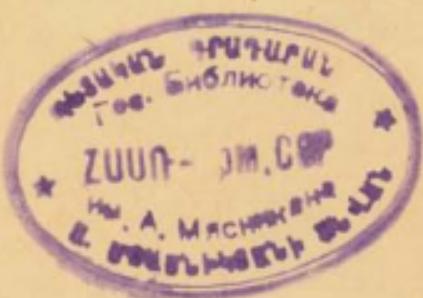

ՎԻԵՆԱ

ՄԽԻԹԱՐ ԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1951

41092-вкл.

24641-61

9-

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Աւարայրի ճակատամարտին 1500ամեայ տարեդարձը չէր կրնար լուռքեամբ իր ընթացքը բոլորել։ Արդեամբ ալ հայ ժողովուրդը տօնից ամէն տեղ մեծ ոգեւորուրեամբ անոր յիշատակը։ Այս առիր ընծայեց շատերուն արտայաջոռուելու բանին եւ զրով։ Լոյս տեսան հատորներ, եւ օրագիրներու եւ ամսագիրներու մէջ յօդուածաշարքեր նուրուած Մեծ Օրուան եւ անոր հերոս Կարմիր Վարդանի յիշատակին։

Առ այս՝ ամէնուն ձեռքը աղքիւր ծառայած էին Եղիշէի եւ Պ. Փարպեցւոյ Պատմագիրքերը։ Եղիշէ, ինչպէս ինքը կը վկաչէր, նկարագրած էր դէպքերը իբրեւ ականատես եւ ճանչցուած էր ացնալես հայ աւանդուրենէն։ թէպէտ 60 տարին Եղիշէ յայտնուած էին կասկածներ անոր արժանահաւատուրեան մասին բայց ի՞նչպէտ կարելի էր ալանչ շնորհել աշխարհագրութեանը։ Եղիշէ երգած էր Վարդանանի ողբանիք ոգեւորուրեամբ։ Եւ իր կրակոտ ձայնը դեռ այսօր կը հնչէ ոգեւորիչ հայ սրտերուն։ Խրախուսած էր ան անցեալի մէջ եւ կը խրախուսէ դեռ այսօր հայ սիրտերը։ Խսկ Ղազար Փարպեցի զրի առած է իր Պատմուրեան առաջին դրուգը Ե. դարու երրորդ ժառորդին, ոչ

իրեւ ականատես, այլ Արշաւիր Կամարականի հաղորդած տեղեկութեանց համաձայն, ոչ իրեւ հուսոր, այլ լոկ իրեւ պատմիչ:

Ոչինչ առարկութիւն ունիմ այս տեսակէն:

Բայց երբ իրեւ պատմագիր ուզենի՛ մերձենալ պատմական դէպֆերու ժննութեան, հարկադրուած հարցափորձի պիտի ենթարկենի՛ աղբիւրները, ամենայն պաղարիւնութեամբ, սուուզելու անոնց արժանահաւատութիւնը:

Եղիշէի Պատմութեան ուսումնասիրութիւնը սուած եմ արդէն¹, իսկ այս տեղ նկատի սուած եմ Դ. Փարպեցւոյ Պատմութեան Ա. Գրուազը: Մինչ Եղիշէ է դարու երկրորդ եւ երրորդ ժառորդի մատենագիր երեւան եկաւ, Դ. Փարպեցի կը մնայ Ե. դարու երրորդ եւ չորրորդ ժառորդի հեղինակ, ուստի ժամանակով մերձաւոր դէպֆերուն եւ իրեւ անաշառ եւ զգոյշ պատմիչ աւելի արժանահաւատ: Բայց իր Պատմութիւնն ալ կրած է փոփոխութիւններ, յատկապէս յաւելուածներ: զրոնի՛ ջանացինի՛ մատնանշել²:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

¹ Եղիշէ վարդապետ եւ իր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմի: Մատենագրական-պատմական ուսումնասիրութիւն: Վ.իննա, Մասն Ա., 1932. Բ., 1937. Գ., 1952:

² Ուսումնասիրութիւնս լոյս տեսաւ նախ «Հանդէս Ամսօրեայ» ուսումնարերին մէջ, 1951, էջ 97—153:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Ա. 15երորդ դարադարձը	1—5
Բ. Աղբիւրներու ժննութիւն.	
ա. Պագար Փարպեցի	7—47
բ. Եղիշէ Կողբացի և Աքրահամ Մամիկոնիանի	47—48
Գ. Աւարայրի Ճակատամարտը	49—88
1. Նախընթաց շրջան	49—53
2. Յազկերտ Բ.ի հրովարտակը	53—58
3. Ազստամբութիւնը	59—69
4. Խաղխաղի կոփուք	69—70
5. Աւարայրի Ճակատամարտը	70—73
6. Պատերազմէն եսթք	73—79
7. Վասակի դերը ազատազրական շարժումին մէջ	80—85
8. Եզրակացութիւն	86—88
Դ. Արդանանց պատերազմի արձագանքը օտար գրականութեան մէջ: Թէոդորեսոս Նիւրոսի Եպիսկոպոսի երկու թուղթերը գրուած Պարսկահայոց Եպիսկոպոսներու	89—96

ԿԵՐՄԻՔՆ ՎԵՐԴԱՌՆ ԵՒ ԸՆԹԱՑՅԻ ՃԾԿԵՏԸՄԸՑՔԸ

Ա.

ՏԱՄՆԵՀԻՆԳԵՐՐՈՐԴ ԴԱՐԱԴԱՐՁԸ

«Իմ թէ յայժմ գործեալ ինչ իցէ ևւ ոչ
արժանի անուան կամ գովութեան, յայս
հետէ հնարիմ ամենայն զօրութեամբ ևւ ու-
ժով — օգնականութեամբն Առտուծոյ —
գործել գործ այնպիսի, զոր ոչ միայն առաջի
ձեր Արեաց, այլ ևւ ի Կայսեր Դրանն եւ յայլ
ազգս պատմեսցի համբաւն այն մինչեւ ցյո-
ւիտեան» (Փարագ. 55) :

Այս խօսքերով հրաժեշտ կու տար Բար-
ձրագոյն Դրան Վարդան Մամիկոնեան, Հայոց
սպարապետը. թէպէտ Յազկերտ Բ. արքայից
արքայ չհասկցաւ բառերուս իմաստը, բայց
ունիին անոնք սպառնական շեշտ, արտայայ-
տութիւն մը դառնացած սրտի, առաջադրու-
թիւն մը: Սպարապետը Աւարայրի դաշտը
կը հրաւիրէր Սասանեան Բոնապետը, հան-
դիսատես ըլլալու իր քաջազործութիւննե-
րուն . . . :

Յաղկերտ Բ. պահանջած էր Հայաստանին ուրանալ քրիստոնէական բարեպաշտութիւնն եւ ընդգրկել մոդակրօնիկ դենը։ Արտաշատի համազգային ժողովը (449) մերժած էր հետեւութիւն տալ արքայից արքայի հրամանին։ Հայոց մերժողական պատասխանը ապստամբութիւն որակուած էր արքունի Դուռնին եւ Նախարարները Տիգրոն կանչուած էին պատասխանատուութեան։

Սասանեան պետութեան գլուխն ինքզինքը միանգամայն մոդական կրօնին վերին դենապետը ընծայած էր։ Ան իր խղճի պարտքը զգացած էր իր հպատակ ժողովուրպներու ոչ միայն նիւթական, այլ եւ հոգեկան հոգատարութիւնը։ Կը պահանջէ պետական կրօնի դաւանութիւն իր բոլոր հպատակներէն — մազդէական դենը։

Հայաստան 230 տարիներէ ի վեր փարած էր քրիստոնէութեան. զոհ էր իր կրօնքով։ Ռւստի չէր կրնար տեղի տալ յետամնաց դենի մը։ Յաղկերտ կարծեց թէ սպառնալիքով, հրով եւ սրով եւ աքսորով կարող է նուաճել հայ ժողովուրդի կամքը, բոնարարել կրօնի ազատութիւնը, ստրկացնել Աղզը ինչպէս մարմնով, նոյնապէս հոգւով։

Նման փորձ մը փորձած էր 304ին Մաքոիմինոս Կայսր նորաբոյս քրիստոնեայ Հայաստանի վրայ. բայց Հայերը զինուած ոյժին դէմ ելած էին զէնքով եւ յետս մղած հեթանոս ամբոխը։ Այն ժամանակ ինքնակաց

էր Հայուստան, աւելի լայն սահմաններու մէջ: Իսկ այժմ ենթարկուած, ամփոփ սահմանի մէջ, Պարսից, անօդնական արտաքուստ, թէպէտ դրացի՝ քրիստոնեայ կայսրութեան: Բայց եւ այնպէս կը ծառանան Հայք աշխարհակալ հզօր արքայից արքայի դէմ, ոչ յաղթութեան յուսով, այլ Եկեղեցւոյ ազատութեան համար մեռնելու փափագով:

Հայ Նախարարները հեռու հայրենիքէ, ըրջապատուած հեթանոս ժողովուրդէ, բըռնապետին անմիջական սպառնալիքի տակ, կը ստիպուին կեղծս ի կեղծս տեղի տալ եւ խոնարհել իրենց գլուխը նորածադ արելուին: Անոնք մնացին մողակրօնիկ մինչեւ դրին իրենց ոտքը քրիստոնեայ հողին վրայ: Այդ սուրբ հողը արծարծեց անոնց մէջ նոր ոգի: Թօթափեցին մողական հանդերձանքը. վասեցան ոգէզէն. սալերը հնչեցին ազատադրական շարժման ազդանշանը. դարձնեցաւ ազատամբութիւն: Ազատական բանակին դլուխն անցաւ Վարդան Մամիկոնեան:

Ոչ ոք կոյր էր այնքան, չտեսնելու համար, թէ Պարսկական լայնածաւալ պետութեան փոքրիկ մարդ մը չէր կրնար խիզախիլ յաղթութեան յուսով գլուխ բարձրացնել արքայից արքայի դէմ, որուն առջեւ հզօր կայսերութիւն մը կը պատկառէր: Հայ բանակը լսելի կ'ուզէր ընել քրիստոնեայ ժողովուրդի բողոքի ձայնը Բոնակալին: Ան հաւատացած էր, որ յանուն քրիստոնէութեան թափուած

արիւնը սերմը պիտի ըլլայ նորածին քրիստոնէութեան։ Իսկ քրիստոնէական դրօշին տակ նահատակութիւնը պիտի զարդարէ նահատակներու ճակատը գափնի պատկներով։

Աւարայրի դաշտին վրայ ինքնամատոց նահատակները արժանացան այդ պատկներուն։ Անոնց զօրագլուխը՝ Վարդան Մամիկոնեան դնահատուեցաւ իր ժողովուրդէն ԿԱԲՄԻԾ¹ պատուանունով։

Հողոքի ձայնը լսելի եղաւ մինչեւ Տիգրոնի արքունիքը։ Բօթաբերը կը գուժէր արքայից արքայի ականջին 5000 ընտիր մարտիկներու դիաթաւալ կորուստն Աւարայրի դաշտին վրայ, մէկ օրուան ճակատամարտի զոհը։ Եւ մէկ եւ միւս կողմերու մարտիկները արքայից արքայի ծառաներն էին։ Մթափեցաւ Բոնապետը իր գինովութենէն։ Զգաց թէ կոիւները, ներքին, ընտանեկան, կարող են շարունակուիլ աւելի արիւնալից։ ոչ միայն մարզպանական Հայաստանի, այլ եւ անոր սահմաններէն դուրս հայկական նահանգներու եւ քրիստոնէարնակ աշխարհներու մէջ։ որոնք կարող են արտաքին միջամտութեան առիթ ընծայել։ Եթէ արդէն չէր հասած կայսեր կողմէ դեսպանութիւն, խնդրելու արքային զիջողութիւնը քրիստոնէաներու հանդէպ։ Ահաբեկիչ ձայներ կը

¹ Առաջին անգամ Աերիոս պատմագիր (660) կը լիչէ Վարդանը այս տիտղոսով (էջ 22)։

հասնէին արդէն Վրկանից աշխարհէն. Հեվթաղական յառաջախաղացութիւններ . . . :

Հարկադրուեցաւ Յազկերտ հասցնել Հայաստան, Վրաստան և Աղուանք Թողութեան հրովարտակ, որ թոյլ կու տար այդ աշխարհներուն չարունակել ապրիլ քրիստոնէաբար, իր հոգատակութեան տակ:

Հայաստան տարած էր յաղթութիւնը:

Կարմիր Վարդանի քաջաղործութիւնն էր ան: Իր համբաւը կը հնչէ 1500 տարիներէ ի վեր ամէն հայու շրթունքն: Իրաւամբ տօնած է հայ ժողովուրդը Աւարայրի Հերոսին յիշատակը իրրեւ Ազգային Տօն: Իսկ Կարմիր Վարդանի ողին ներշնչած է և կը ներշնչէ հայ սրտերուն կորով, յոյս եւ յարատեւութիւն:

ԱՐԵՒԻՐՆԵՐՈՒ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

ա. Ղազար Փարպեցի:

Ղազար Փարպեցւոյ Պատմութիւնն Հայոց (տպ. Տփղիս 1904), միակ աղբիւրն է 449—485 շրջանին Հայաստան տեղի ունեցած քաղաքական-կրօնական իրադարձութիւններուն։ Երկու մասէ կը բաղկանայ այն, Վարդանանց և Վահանանց պատերազմներու պատմութիւնք։ Առաջնոյն համար բերանացի աղբիւր ունեցած է մասնաւորապէս Արշաւիր Կամսարականն, Երկրորդին համար Ներսէ Կամսարականը։ այս Բ. շրջանի դէսպերուն ժամանակակից էր ինքը։

Փարպեցի իրեն հազորդուած տեղեկութիւնները տուած է հաւատարմարար և սքանչելի կարգարանութեամբ։ Հետեւած է դիսպաց ժամանակադրական ընթացքին։ Անդիսպակից է պատմագրի պարտականութիւններուն։ «զի ոչ փոքր ինչ կասկած է աներկիւզ այսպէս ումեք տալ զանձն յայսպիսի վաստակս, ուր պիտոյ ևն յարժարութիւնք բանից, որոշեալ կարգադրութիւնք ըստ հրամանի կանոնեալ գիտութեանն՝ բերել պատկառելով ստուգութիւն անպարսու յականչախմառասէր լսողաց։ Հյաւելու զանեղեալս։»

յընդունայն անմունս բանից . չնուազեցուցանել գեղեալսն եւ կարճակտուր պատմել բանիւք անփուրութեամբ . այլ զբնաւն ողջախոհ զզուշուրեամբ բերել ի յայտնութիւն» (էջ 6) : Եւ ան զրի առած է պատմական իրողութիւնները այնպէս ինչպէս տեսած եւ լսած է , ամենայն անկողմնապահութեամբ : Որովհետեւ իր գլխաւոր տեղեկատուն էր Արշաւիր Կամսարական , փեսան եւ նիզակակիցն Վարդան Մամիկոնեանի , ոյս պատճառաւ դարմանալի պիտի չերեւայ , ևթէ իր պատմութեան մէջ առաւելապէս Վարդանի եւ Արշաւիրի ուշադրութիւն դարձուած , հեղինակին համակրութիւնը մէծ չափով Մամիկոնեանց միտած ըլլայ , մահաւանդ երբ նկատի առնենք , որ իր մեկենասն ալ , Վահան զօրավար եւ մարզպան , նոյն տոհմէ էր : Միւս կողմէ պատմութեան ականաւոր հերոսն ալ Վարդանն էր :

Պատմութեան միւս կարեւոր դէմքն ալ Վասակ Սիւնեաց տէրն եւ Հայոց մարզպանն էր , որուն հսկողութեան տակ էր մարզպանական Հայաստանը : Փարագեցի հոգ տարած է տալ անկողմնապահութեամբ անոր ալ զերը պատապքական շարժման մէջ : Մինչ Վարդան իրրեւ զօրավար իր գունդով Ազուանքի եւ Արտազի մէջ կը դիմագրաւէ սասանեան բանակին , Վասակ միջնաշխարհի պաշտպանութիւնը յանձն կ'առնէ : Բարերախտարար Աւարացրի կոուէն Էտքը Յաղ-

կերտ Բ. կը զգաստանայ. եւ վերջ կու տայ ներքին կոռուին, այնու որ թողութեան հրովարտակով ապստամբներուն անյիշաչարութիւն կը խոստանայ: Բայց կ'առնէ Վասակէն մարզականութիւնը եւ ապա Սիւնեաց տանուտէրութիւնը:

Իրաց այս պատկերը, զոր զծած է Փարպեցի, պղտորուած է ապա եկամուտ տարրներով, որոնք ուշ ժամանակէ են, հաւանօրէն այն ձեռքէն, որ յերիւրած է յանուն Ղազար Փարապեցւոյ, անոր Պատմութեան ոկիզրը զետեղուած Նախերգանքը (Էջ 1—38): Այդ ձեռքը եղած ըլլայ թերեւս նաև Եղիշէի 570—578 տարիներու, երկրորդ Վարդանանց Պատմութեան այժմեան Օրինակի խմբագիրը: Թէ հոս եւ թէ հոն Վասակ Սիւնի ներկայացուած է «նենդաւոր», «չարախորհուրդ» եւ այլ համազօր վերադիրներով: Թէ այդ տարրները Փարապեցւոյ Պատմութեան մէջ եկամուտ են, ցոյց կու տան անոնց ներքին նկարագիրը եւ արտաքին տեսքը, որոնք անմիասնական են Փարապեցւոյ ոգւոյն եւ ոճին, եւ զետեղուած են անոր Պատմութեան մէջ անյարիր կապակցութեամբ: Դժբախտարար շատ ուշ անդրագարձայ այս իրողութեան, այլազդ ուրիշ կերպով պիտի մեկնուէր Փարապեցւոյ եւ Եղիշէի աղերսը իրարու հետ, մանաւանդ այն կէտերու մէջ, ուր երկու Պատմազրութիւններս իրարու հետ սերտ յարաբերութեան մէջ կը գտնուէին: Այդ տեղիքները այժմ կը տես-

նուի թէ անհարազատ ըլլալով Փարպեցւոյ, խմբագրի խառնարանէն յառաջադայած արդիւնքներ են թէ մէկուն եւ թէ միւսին մէջ. ուստի եւ չեն փոխառութիւններ Ղ. Փարպեցինեն, ինչպէս համարած էի ուրիշներու հետ:

Այս ներմուծուածքները (interpolation) մի առ մի քննութեան պիտի առնեմ այս տեղ, որպէս զի չխանգարեն անոնք ապա մեր պատմական տեսութիւնը կարմիր Վարդանի պատերազմական գործառնութեանց եւ ազատագրական շարժման մասին:

Ուրիշ տեղւոյ կը վերապահեմ Փարպեցւոյ Պատմութեան սկիզբը զետեղուած Նախերդանքի քննութիւնը:

Ա. Հասուած :

Ազուանից ազատները լուր կ'ուզարկեն Հայոց Բանակին, թէ Միհրներսէ հազարապետ եկած է Փայտակարան եւ զօրք կը հաւաքէ եւ մտագիր է «ընդ Ազուանս արձակել ի Հայս»: Հայ բանակը ամարանոցէն կ'իջնայ յԱյրարատ գաւառ:

«Եւ արդ եկեալք յԱյրարատ գաւառ եւ զայտ համբաւ լուեալ ի կողմանցն Ազուանից՝ ստիպէր զերանելի սպարապետն Հայոց Վարդան, զտէրն Մամիկոնէից, իշխանն Սիւնեաց Վասակ՝ գնալ պատահել նոցա գնդառ. եւ զինքն մնացուցանէր անդէն պատճառանօք ասելով, թէ Ես աստէն պատրաստիմ. գուցէ, ասէր, այլ ինչ իմացեալ չարախորհուրդն

Միշտներուհ՝ զործիցէ ընդ մեզ։ Այլ ինքն Վասակ զխարէութեան նանապարհն կազմեալ նիւրէր ի սրտի իւրում, ունելով կամակիցս եւ այլ աստուածանենց արս խորհրդոցն իւրոց՝ յազատացն Հայոց։

Իսկ Երանելի սպարապետն Հայոց, տէրն Մամիկոնէից Վարդան, ասէր ցիշխանն Սիւնեաց Վասակ, թէ Որպէս ածաք զմտառ՝ սպարտ է մեզնախ զորս առաքեմքն առ Կայսր՝ արձակել, եւ ապա զոր ինչ հրամայեսցես ինձ՝ առնեմ անխափան։ Եւ նորա յաղագս նեպով զիւր առաջի եղեալ զխորհուրդն կատարելոյ՝ յանձն իւր առնոյր զասացեալոն յերանելի սպարապետէն ի Վարդանայ կատարել։ Եւ վաղվազակի նամականի արտքաւ առ Կայսր» (63)։

Կանխաւ որոշուած էր ապստամբութեան ծրագիրը։ Միաբանած էին նախարարները ինդրել Կայսեր եւ արտաքոյ մարզպանական Հայաստանի գտնուող Մեծ Հայոց նահանգներու օգնութիւնը։ Վարդան կը պահանջէ, որ այս որոշմանց Համաձայն նախ պատգամառութներ ուղարկուին Կայսեր եւ այլ նահանգապետներու։ Եւ Վասակ Հայոց մարզպան յանձն կ'առնէ գրել թղթեր իր եւ այլ նախարարներու կնիքներով։ Պատգամառութներն կամ Դեսպանները կ'ընտրուին։ Եւ կը մեկնին թղթերով։ Իր կարգին նաև Վարդան իր զունդով ճանապարհ կ'ելլէ։ Ինչպէս կ'երեւայ իրեն յանձնուած էր բանակցութիւն

վարել Հոնաց հետ։ Նկատի առնելով այս
ամէնը, ի՞նչպէս կարելի է մտածել, թէ Վա-
սակ եւ այլ աստուածանենդ մարդիկ ուրիշ
մտքերու ծառայած ըլլան, գոնէ կայսեր պա-
տասխանը դալէ յառաջ։ Վասակ, որ իր սեպ-
հական ձևոքով ստորագրած եւ իր կնիքով
կնքած էր այդ Թուղթերը, դիտակից էր ան-
շուշտ առած պատասխանատու եւ նոյն իսկ
վտանգաւոր քայլին, ուստի չէր կրնար այլ եւս
ոչ նահանջել եւ ոչ ալ «խարէութեան ճանա-
պարհ» ընթանալ։ Ուշադրութեան արժանի
է, որ «աստուածանենդ, ուխտանենդ, նեն-
դաւոր» եւ այլ հոմանիշ ածականները Փար-
պեցւոյ դրչին անծանօթ, այս ներմուծուած
հատուածներու մէջ երեւան կու դան ան-
սպասելի յաճախութեամբ։

Բ. Հատուած։

Վարդան կ'առնէ իրեն հետ տանուաէր-
ներ եւ սեպուհներ իրենց զօրքերով, նաև ո
«այլ գունդք ի զօրացն Մարդպետական
այրուձիոյն, փոյթք ի զործ պատերազմին
առաքինութեան»։ «զորս եւ չարախորհուրդ
իշխանին Սիւնեաց Վասակայ ծանուցեալ ոչ
հաւանս իւրոյ չար մտածութեանն՝ կազմեալս
առաքէր ընդ նմա։ Եւ զորոց զիտէր զիոլո-
վումն ի վատրաք կողմն, եւ ոչ ուղղակի ի
խորհուրդ ուխտապահութեանն՝ ի տանու-
տերացն Հայոց եւ ի սեպհացն, որք էին
երեւելագոյնի, եւ յայլ ռամիկ բազմութենին»

զայնս արգելեալ առ իւր պահեր» (Էջ 64, ու. 10—15) :

Ամբողջ հատուածը՝ Էջ 64, 11—15, կը
թուի խմբագրութեան ենթարկուած։ ասկէ
են նախադասութեանց կրկնութիւնք։ ինչպէս
նաեւ բանակին մասնակից տանուտէրներու
եւ սեպուհներու անունները, որոնք քաղուած
են Էջ 65, ու. 22—34 հատուածէն։ «Թաքուլ
Դիմաքսեան» կարդալու է անշուշտ Մուշ,
որուն համար կ'ըսուի թէ աւագ սեպուհ մ'էր
«յաղգէն Դիմաքսենից» :

Ապստամբութիւնը, որ ծածուկ ծրա-
դրուած՝ այժմ յայտնի պիտի հռչակուէր,
անշուշտ բովանդակ հայութեան համաձայ-
նութիւնն չունէր, որչափ ալ ամէնուն կամքն
էր ապրիլ քրիստոնէարար։ Իսկ զէն ի ձեռին
պատերազմի դաշտին վրայ երեւալ յանուն
քրիստոնէութեան, չէր կրնար ստիպմուն-
քով ըլլալ։ Այս պատճառաւ ալ կամաւորնե-
րու բանակ մը միայն արամազրուած էր
Վարդանի։ Աւշաղրութեան արժանի է Փար-
պեցւոյ տեղիքը։ Վարդան զօրակոչ կ'ընէ։
«Որ ոք ցանկայ առնուլ» մարտիրոսական
պսակը, թող աճապարէ, կ'ըսէ։ «Եւ եթէ ոք
խորհի այլազգ ինչ... դադարեալ հանդիցէ
ուր եւ թուեսցի հաճոյ ումեք» (68)։ Աւա-
րայրի ճակատամարտին վերջապահ կը կարդէ
իր եղբայրն Համազասպեան պատուիրելով։
«Մի զոք բոնադատել, այլ յորդորել միայն
բանիւք յաղազս իւրեանց վրկութեան» (72)։

Ուստի անտեղի է Վասակի վերապրել մաքեր, որոնք կը հակասեն ժամանակի ոգե-
բանութեան :

Գ. Հատուած :

Վարդան Սպարապետ հրաման կ'ընդունի Վասակ Մարզպանէն աճապարել իր զօրքով Աղուանից աշխարհ, առաջն առնելու Պարսիկ բանակին յառաջախաղացութեան : Վարդան ճանապարհ կ'իջնայ : Իրրեւ շարունակութիւն կ'ըսուի . «Եւ չեւ եւս հեռացեալք տեսանելը օրեւանս ոչ բազումս յԱյրարատոյ երանելի սպարապետն Հայոց Վարդան, եւ իշխանն Սիւնեաց Վասակ վաղվաղակի գաղտ դեսպանս առնելը առ Միհրներսի հազարապետն Արեաց եւ զիւր նենգաւոր խորհուրդն նամակաւ ծանուցանելը նմա : Նոյնակս արար նամակ եւ առ Նիխորական Սեբուխտ եւ առ այլ աւագս, զորս արարեալ էր Միհրներսինի ի վերայ Հայոց — եւ զՎեհշապուհ հաւատարիմ վերակացու արար, որ էր ի ժամուն սենեկապան արքունի, յետ այնորիկ ապա եւ դպրապետ եղեւ Արեաց — յորում զրեալ եցոյց նոցա նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Վասակ զիւր խարէութեանն կամս . Դուք, ասէ, անհոգ լերուք յեկելոցդ ընդ Վարդանայ ի վերայ ձեր, եւ մի ինչ զարհուրիք . վասն զի շատք այն են, զորս ես աստեն պահեցի առ իս . եւ զայլս բազումս ընդ այսր ընդ այնր ցրուեցի . եւ դա յոյժ սակաւուք է եւ ոչ բազմօք : Եւ զայն ոչ յիշելը անօրէնն, թէ Սիրտք

իշխանաց ի ձեռս Աստուծոյ են : Քանիզի որով
կարծէր չարախորհուրդն շնորհ ինչ առնել
նոցա , առաւել եւս գօրութիւնն Աստուծոյ ի
բարկութիւն սրտմտութեան փոխէր . եւ այնու
գրգռէր զնոսա ի վերայ նորա . որ եւ ի ժա-
մուն կատարեալ՝ կուտեցաւ ի գլուխ նորա
ցուցակութեամբ» (64, 25—65, 4) :

1. Հասուածիս առաջին տողերուն միտքն
է . «Եւ չեւ եւս հեռացեալ [ք տեսան] էր
օթեւանս ոչ բազումս յԱյրարատոյ երա-
նելի սպարապետ(ի)ն Հայոց Վարդան(այ) ,
եւ ահա . . .» : Բայն անցեալ յարակատար «Հե-
ռացեալ էր» կը պահանջէ սեռականով տէր-
բայի . հմմտ . էջ 65 . «Եւ հասեալ յԱղուանս
երանելոյ գօրավարին . . .» :

2. Այս տեղ եւ էջ 38 կեղծ Դադարի յա-
տուկ է «յԱյրարատոյ» , մինչ Փարպեցի սո-
վոր է անուան կից զնել «գաւառ» յատկա-
ցուցիչը (հմմտ . 63 , 141 «յԱյրարատ գա-
ւառ» , 94 «ի գաւառէն Այրարատու» , 67 «ի
գաւառն Այրարատոյ» . այսպէս նաև 9 «զգա-
ւառն Այրարատու , Երկրիս Այրարատոյ ,
8 այրարատեան գաւառին , 11 յԱյրարատեան
գաւառ , յայրարատեան գաւառէն») : Կը յի-
շեցնէ կեղծ եղիշէի «եպիսկոպոս Այրարա-
տոյ» :

3. Փարպեցի ասկէ յառաջ եւ ևտքը սո-
վոր է անուանել զՎարդան «երանելի գօրա-
վարն Հայոց տէրն Մամիկոնենից» (64 , 16 ,
65 , 5 , 24 , 27 , 32) : Բայց այլուր կ'անուանէ

նաեւ «սպարապետ Հայոց տէրն Մամիկոնէից
Երանելին Վարդան» (64, 1· 66, 7· 67, 18,
68, 19) Երիցս նաեւ (68, 36, 39· 69, 12)
«Երանելի սպարապետն Հայոց Վարդան»,
ինչպէս նաեւ հոս :

4. Աղուանից լրտեսները հաղորդած էին
լոկ, թէ Միհրներսէ Փայտակարան եկած
«գունդ կազմէ» եւ մտադիր է զայն «ընդ
Աղուանս ի Հայոց» արձակել։ Տակաւին ոչ ոք
զիտէ ոչ այդ «գունդին» թիւն եւ ոչ այ անոր
գլուխը անցնելիք զօրագլուխներու անուն-
ները։ Եւ սակայն Վասակ ոչ միայն առ հա-
զարապետն Միհրներսէ, այլ եւ «առ Նիխո-
րական Սերուխս եւ առ այլ աւագս, զորս ա-
րարեալ էր Միհրներսէի ի վերայ Հայոց»
նամակներ կը հասցընէ :

5. Հատուածիս խմբագիրը զիտէ նաեւ թէ
Միհրներսէ «Եւ զվեհշապուհ հաւատարիմ
վերակացու արար, որ էր ի ժամուն սենե-
կապան արքունի, յետ այնորիկ ազա եւ
զպրապետ եղեւ Արեաց»։ Դժուար է մեկ-
նել, թէ այս անունը ի՞նչ կապակցութեամբ
յիշուած է հոս եւ անոր անցեալի, ներկայիս
եւ ապագյին պաշտօնները մատնանշուած։
արքունի սենեկապետ մը վերակացու կը
կարգուի (Ե՞րբ եւ ո՞ւր) եւ ապա զպրա-
պետ կը նշանակուի Փարպեցւոյ Պատ-
մութեան մէջ այլուր յիշատակութեան չէ
արժանացած այս մարդը, եթէ ան նոյն չէ
վեհզենշապուհ = Դենշապուհի հետ (Փարպե-

88—102), որ ըստ Եղիշէի (19 և 131) մէկ ու կէս տարի որ եւ է պաշտօնով, հաւանօրէն իրրեւ դպրապետ, Հայաստան գործած է:

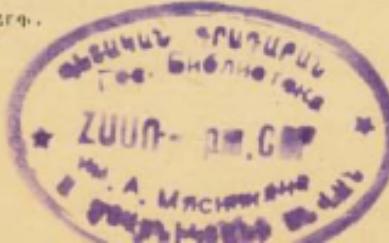
6. Նիխորական Սեբուխտ Փարպեցւոյ քով առաջին եւ վերջին անգամ հռո կը յիշուի ամբողջական անունով. սա է առանց տարակուսի այն Նիխորականը, որմէ կը սպանուի Խաղխաղի կոռուին մէջ Մուշ Դիմաքսեան (Էջ 65): Փարպեցւոյ ծանօթ է Նիխուր Վշնասպդատ Վահանեանց կոփեներու ժամանակ (Էջ 159—172):

7. Միամիտ նամակագիրը քաջալերութիւն կու տայ ե՛ւ Հազարապետին Ե՛ւ զօրավարին Ե՛ւ առազանուոյն «անհոգ լերուք . . . մի զարչուրիք». վասն զի սակաւաթիւ է Վարդանի գունդը: Եւ որովհետեւ պարսիկը կորսնցուց Խաղխաղի կոխը, անշուշտ Միհրներսէ հետեւցուցած սլիտի ըլլաց, թէ ստած է Վասակ:

Դ. Հատուած:

Վարդան Ազուանից աշխարհին մէջ յաջողութեամբ յետո մզած էր Պարսից յարձակումը եւ յառաջացած մինչեւ Ճորայ պահակը եւ կնքած Հոնաց հետ նիզակակցութիւն: Այս միջոցին Հայաստանէն գուժկաններ կը հասնին, որոնք տիսուր լուրը կը գուժեն, թէ Վասակ եւ այլ աւազանին դրժած են ուխտին եւ Պարսից զեսպան դրկած են և ուխտադրած անոնց հետ:

«Եւ մինչդեռ այս ամենայն կատարէր

այսպէս յաջողութեամբն Աստուծոյ ըստ կամաց նոցա, յանկարծակի դեսպան հասանէր առ երանելի գօրավարն Հայոց Վարդան եւ առ ամենայն գունդն որ ընդ նմա էին. գոյժ տրտմութեան եւ համբաւ չարաչար տաքր նոցա, ասելով թէ Ստեաց անօրէնն Վասակ ուխտին Աստուծոյ եւ նենգեալ դրժեաց Աւետարանին երդմանն եւ յետս կացեալ ապստամբեաց ի միաբանութենէ նշմարտութեանն. նոյնպէս եւ մնացեալքն անդրէն առ նմա աւազանին Հայոց յետս կացեալ՝ ընդ նմա ապստամբեցին եւ դարձուցեալ զերես իւրեանց ի նաևապարհէն արդարութեան՝ մոլորեցան զինի սատանայի. դեսպան արձակեցին ի Պարսս եւ նամակօֆ ուխտադրեցին ընդ նոսա. եւ զբերդեան ամբոցացն Հայոց ի բաց կալան եւ զիւրեանցն բերդակալս արարեալ՝ զգուշացուցին։ Եւ զորդիս տոհմին Մամիկոննէից եւ Կամսարականաց եւ զայլոց տանուտերացն ժողովեալ յիւրաքանչիւր դայեկաց՝ յամուրս բերդից իշխանութեանն Սիւնեաց ետ անցուցանել. եւ հրամայեաց պահել զամուրսն զգուշութեամբ։ Եւ ապա նենգաւորն Վասակ տայտանել զտղայսն առ քազաւորն Պարսից։ Եւ որք խոտորեցան զինի սատանայի ընդ ուխտանենցին Վասակայ, են այսովիկ.

Իշխանն Բազրատունեաց Տիրոց

„ Խորլսոռունեաց Գաղիշոյ

„ Ապահունեաց Մանէն

իշխանն Վահեւունեաց Գիւտ
 „ Պալունեաց Վարազշապուհ
 „ Աբեղենից Արտէն
 „ Ռուծայ Ներսի

եւ այլ յոստանկաց եւ սեպուհի ումանից յիւրաքանչիւր տոհմէ:

Եւ լուեալ զայս ամենայն գործ աղէտից, գոր էր գործեալ նենգաւոր իշխան(ի)ն Սիւնեաց Վասակ(այ) եւ այլ նախարարացն որ ընդ նմա, երանելոյ սպարապետին Հայոց տեառն Վարդանայ, հանդերձ նախարարօֆն եւ զօրուն որ ընդ նմայն էին, չտրտմել ոչ կարէին. Եւ զանձին եւ զգերեալ տղայն ի պահպանութիւն ամենահնար աջոյն յանձն արարեալ նուիրէին...: Եւ ասացեալ զայս երանելոյն (Էջ 66, տ. 36—67, տ. 30): Կը չարունակուի. «(Ապա) չուեցին միարան ամենեքեան յաշխարհէն Աղուանից յերկիրն Հայոց ի գոււառն Այրարատոյ...» (67, 30—37):

Փոխանակ Աղուանից աշխարհէն Այրարատ յաղթութեան աւետիք նօթձելու, Այրարատէն զուժեր կը հասնին յաղթականներուն. այս երկրորդ անգամ. զարձեալ նոյն յանկերգը: Այս անդամ կը սոււի թէ Վասակ Մամիկոնեաններու եւ Կամոարականներու, ինչպէս նաև այլ նախարարներու որդիքը հաւաքած Սիւնեաց բերդերու մէջ զետեղած է եւ անկէ ալ առ Յաղկերտ ուղարկած է: Նոյնը կը կրկնուի յետոյ (Էջ 77, տ. 40) թէ

Վասակ յետ Աւարայրի ճակատին եւ թողոթեան հրովարտակին, երբ Ս. Քահանայք եւ կապեալ նախարարները ի Դուռն կը տարուին, «ընդ նոսին եւ ի տոհմէն Մամիկոնէից եւ Կամսարականաց եւ յայլ ազգաց զտղայ մանեալ նենդաւորին կացուցանէր առաջի հազարապետին Միհրներսէնի եւ այլ աւագանոյ զրանն» (Էջ 77, 40—78, 2) : Կըսուի նաեւ, թէ երբ նախարարները բանտարկութեան վճիռը կ'ընդունին, թագաւորը «զտղայսն եւ զմանկունսն ի տոհմէ Մամիկոնէից եւ Կամսարականացն եւ որք յայլ տոհմէ, հրամայէր անօրինին Միհրներսէնի տալ ի բաց ուժ եւ կամեսցի» (82, 8—10) : Այս աղաքը ասկա Աշուշայ կը յաջողի ստանալ եւ յանձնել իրենց մայրերու . Փարպեցին կը զրէ . «Եւ զմնացեալ զեռ եւս ի տղայութեան հասակի զորդիս նահատակելոցն ընդ սրբոյն Վարդանայ, որք ի նոյն տոհմէ Մամիկոնէիցն էին եւ կամ որք ի տոհմէ Կամսարականացն եւ կամ յայլ ազգաց» (110, 28—32) :

Կարելի չէ մտածել թէ Վասակ 450 տարւոյն, Երբ Վարդան Ազուանից աշխարհին մէջ զրադած էր, Հանաց չետ բանակցած եւ անոնց օգնութիւնը ապահոված, նման քայլ մը առած ըլլար. միւս կողմէ զեռ չէին վերադած դևսպանները կ. Պոլսէն: Փարպեցի, որ իր պատմութիւնը կը զրէ «ըստ կարդին», այսինքն ժամանակադրօրէն, չէր կրնար կան-

խել ըսել թէ «Եւ ապա նենդաւորն վասակ տայ տանել զտղայսն առ թագաւորն Պարսից»: Ինչպէս ապատամք նախարարներու եւ Ա. Քահանայից կալանաւորութիւնն եւ ի Դուռն առաքումը Ատրորմիզդ մարզպանէ եղաւ, նոյնպէս տղայոց հաւաքումն եւ առաքումը նոյնին հրամանով պէտք է եղած ըլլան: 451 Յունիսէն ետքը երկրին իշխանութիւնը յանձնուած էր Ատրորմիզդի եւ Վասակ զրկուած էր ամէն գործառնութենէ:

Եթէ նման անցքեր անցած ըլլային Վարդանի բացակայութեան ժամանակ, վերադարձին բողոք բարձած պիտի ըլլային, Վարդան իր եղբօրորդւոց եւ Արշաւիր Կամսարական եւ այլք իրենց որդւոց մասին, եւ անոնք պիտի չկարենային գոհ սրտով «կատարել գտօնն զատկի առ ընտանիս իւրեանց»:

Նոյնպէս անոնք չնկատեցին մեծ գոփոխութիւն երկրին ներքին կացութեան մէջ:

Ռւստի տեղիքս «զրերդեանն ամրոցացն Հայոց (անշուշտ զմիջնաշխարհին) ի բաց կայան եւ զիւրեանցն բերդակալս արարեալ՝ զգուշացուցին», յայտնապէս կ'ակնարկէ Եղիշէի տեղիքը էջ 60 (հմմտ. իմ Եղիշէ § 52, Գ., էջ 95):

Իսկ ուխտանենգ իշխաններու ցանկին հարազատութիւնը շատ կասկածելի է. Իշխաննեն թագրատուննեաց Տիրոց: Ինչպէս առհմը, նոյնպէս անունը Փարագեցւոյ քով առաջին անդամ հռո երեւան կու դայ. իշ-

խանս ինք զինքը չէր ցուցուցած Արտաշատի ժողովին մէջ, նոյնպէս չէր ընկերացած ի Դուռն կոչուած նախարարներուն. որ եւ է մասնակցութիւն չէ բերած 450—451 տարիներու կոխոներու մէջ։ Այս տոհմէն միակ անձը, որ կը յիշուի Ե. դարու պատմութեան մէջ, է Սահակ Բագրատունի ասպետ, որ սյնքան արիարար մասնակցեցաւ Վահանեանց կոխոներուն (Փարպ. 121—141)։ Բագրատունիները է. դարէն ետքը հրապարակ ելան իրբեւ մրցակիցներ Մամիկոնեանց։ Այս աեղ ալ նոյն դիրքի մէջ են։

Եշխանն Խորխոռունեաց Գաղիշոյ. Արտաշատի ժողովին մէջ Խորխոռունեաց տէրն էր Վրիւ մաղխազ (Փ. 45), որ 444ին ալ ներկայ գտնուած էր Շահապիվանի ժողովին. կ'երեւայ թէ իր ծերութեան պատճառաւ որդին Գաղիշոյ եղած է իր տոհմին ներկայացուցիչն ի Տիգրոն (Փ. 47)։ Փարպեցի կը զրէ թէ Գիւտ կաթողիկոս «առ վատթարս ունէր եւ արհամարհէր զՄաղխազն Գաղիշոյ, որ զօրագլուխն եւ քաջալերիչն էր ամենայն ամբարչութեացն դասու» (113). ուստի 451էն ետքը. սա ապա կալանաւորուեցաւ Վահանեաններէ (121)։

Եշխանն Ապահունեաց Մանէն կը յիշուի Փ. 45, 47։

Եշխանն Վահեւունեաց Գիւտ կը յիշուէր Փ. 45, 47, որ ուխտապահներու թուին մէջ էր եւ մասնակցած Վարդանի Աղուանից ար-

շաւանքին (Փ. 64), թէև չի յիշուիր երկրորդ ցանկին մէջ (էջ 65):

Իշխանն Պալունեաց Վարազշապուհ ներկոյ էր Արտաշատի ժողովին (Փ. 45): Իրբեւ ուխտանենգ կը յիշուի նաեւ էջ 73, որպէս թէ Ատրորմիզդ կարգած ըլլայ զինքը զունդի մը զօրագլուխ, որ պիտի արշաւէր ի Տայս: Տես վարը:

Իշխանն Արեղենից Արտէն: Արտաշատի ժողովին մէջ Արեղենից տէրն էր Գաղրիկ (45), որ ապա իրբեւ դեսպան ուղարկուեցաւ Վարդանին (58): Հաւանօրէն սխալմամք Արեղեան կոչուած է հոս Արտէն, որ յետոյ իրբեւ ուխտանենգ յիշուած է «Արտէն Գարեղեան» եւ կարգուած է կ'ըսուի Ատրորմիզդէն զօրագլուխ գնդի մը որ պիտի արշաւէր ի Տայս (էջ 73):

Իշխանն Աւրծայ Ներսէն. այս Ներսէն հաւանօրէն նոյն է Աւրծացի Վարազներսէհի հետ, որ, ինչպէս Փարակեցի կը գրէ, ուխտապաշներու թուին մէջ էր նախ. «Անպուչ մի Աւրծացի, որում անուն էր Վարազներսէն, որդի Կողթեկաց իշխանին Աւրծայ, որ էր յերդմանն ընդ նախարարսն Հայոց (Վահանեանց), նենգեալ ուխտին սրբոյ՝ երթեալ աւերէր զշահաստանն Բոնավիժիք» (էջ 121):

Այս պատկերէն կը տեսնուի, թէ խմբագիրը ցանկս կազմած է այնպիսի անուններէ, որոնք որ եւ է ժամանակ Մամիկոնեանց անհաւասարիմ դանուած են:

Ե. Հասոռած :

Վարդան իր զնդով կը ձմերէ յԱյրարատեան գաւառի. «Խոկ նենգաւոր Խշխանն Սիւնեաց Վասակ ոչ երբեք դադարէր զրել նամականի առ Խշխանս եւ շինականս եւ բահանայս աշխարհիս Հայոց. ցուցանէր իմն թերեալս ի Դրանէ ուխտս սուտս եւ վկայութիւնս ընդունայնս, թէ Արքայից արքայ զքրիստոնէութիւն շնորհեաց աշխարհի. եւ զվնաս կոտորածի մոզուցն չխնդրէ. եւ զապստամբութենէն ասէ, թէ Բնաւ եւ յիշեմ խոկ ոչ, միայն թէ ի բաց դառնայք ի խրատուէ եւ ի բանից Վարդանայ եւ մի կորնչից ընդ նմա: Եւ զինենէ զրել ուխտանենցն Վասակ, թէ Ես լինիմ միջնորդ այսմ ամենայնի. եւ անվնաս պահեմ զաշխարհս Հայոց: Եւ տուեալ ի ձեռս սուտ բահանայից զգրեալսն նենգաւորին Վասակայ: Որոց անուանն են չխահանայիցն այս. Զանգակ մի ոմն Սահակ Զայնող եւ միւս ոմն Պետրոս Երկարի. եւ Էկին Սահակն եւ Պետրոսն ի գաւառէն Սիւնեաց: Յորոց ձեռս տայր, զադ յերանելի սպարապետէն Վարդանայ, նենգաւորն Վասակ զգրեալսն շրջեցուցանել ընդ աշխարհս Հայոց: Զոր լուեալ թուլացելոցն ի հաւատս եւ անյուսիցն՝ հաւատացեալ բանից նենգաւորին կորնչէին: Խոկ պինդքն եւ մարտիրոսութեան տենչողքն իբրեւ լսէին զայս ամենայն բանս ցնորից՝ եւս առաւել պնդեալք զօրանային եւ աւուր աւետարեր

փրկութեան իւրեանց սպասէին յուսով» (67, 38—68, 14) :

Հասուածիս շարադրութեան տկար կողմերը նկատել կը թողում ընթերցողներուս : Բնագիրը թերոյթ մը կը ցուցնէ «Զանգակ մի ուն Սահակ Զայնող . . .» պարբերութեան մէջ, այս տեղիքը եղիշէ ունի. «Երէց մի Զանգակ անուն, երէց մի Պետրոս անուն, սարկաւագ մի Սահակ անուն» (Էջ 71) :

Հսու թողութեան հրովարտակի մը մասին խօսք կ'ըլլայ. հրովարտակը սակայն գոյութիւն չունի. Վասակ լոկ «ցուցանէր իմն բերեալս ի Դրանէ ուխտս սուսա . . . թէ Արքայից արքայ զքրիստոնէութիւն շնորհեաց աշխարհի. եւ զինաս կոտորածի մողուցն չխնդրէ». չեն յիշուիր Խաղխաղի կոխւն եւ ձորայ պահակապահներու կոտորածն եւն: Այս առաջին հարուածէ՞ն ցնցուեցաւ Յաղկերտ: Բայց թողունք այս կէտը: Եւ արդէն հասուածիս հեղինակը չի հաւատար թէ նման հրովարտակ մը հրատարակուած ըլլայ:

Թողութեան հրովարտակի մասին այս խօսքերը ակամայ կը յիշեցնեն 571 տարւոյ Հայոց առաստամբութեան առաջին տարւոյն Խոսրով Ա.ի հրապարակ հանած թողութեան հրովարտակը. որուն մասին Եղիշէ երկար խօսած է եւ նաեւ Վասակի, Զանգակի, Սահակի եւ Պետրոսի անունները յիշած: Ուստի եթէ Յաղկերտ 450ին նման հրովարտակ մը չէ հրատարակած, բայց ճիշդ է, որ 571ին

Խոսրով Ա. չըջարերութեան մէջ դրած է զայն։ Հատուածիս խմբագիրը եղիշէի աղեցութեան տակ է։

Զ. Հատուած։

Խմբագրին ջանքն էր յոյց տալ թէ Վասակ ինչպէս ինքզինքը, նոյնպէս ուրիշ նախարարներ, սեպուհներ, ոստանիկներ, չինականներ եւ ռամիկ մարդիկ հեռացուցած է սուրբ ուխտէն, այսինքն Վարդանեաններէն, եւ կազմած է անոնցմէ գունդեր, որոնք անցնելով Պարսից կողմ կոռւած են Հայոց դէմ։ Յայտնապէս չէ խոստովանած սակայն իր դիտաւորութիւնը. բայց հետեւեալ տեղիքները կ'ենթագրեն Պարսից նիզակակից Սիւնի գունդեր։

Ա. Երբ Վարդան Աւարայրի դաշտին վրայ ճակատ կը յարդարէր, կ'ըսուի թէ «յայն(մ) կողմանէ (պարսկական ճակատէն) առաւելապէս երեւէր դակիշ գնդին Սիւնի զօրուն եւ այլ զօրաւոր արանց (զօրավարա՞ց) նշանի դրօշիցն» (72)։

Բ. Պատերազմէն եաքը Երբ Ատրորմիզդ մարդպան Թողութեան հրովարտակը կը ծանուցանէր եւ փախտականներուն յորդոր կը կարդար աներկիւղ զառնալ իրենց տուները, կ'ըսուի շատ անկապ շարագրութեամբ. «Որք ի համբաւն խնդութեամբ ի Պարսից եւ ի Սիւնեաց ժողովեցան ամենելքնեան։ Սա (Ատրորմիզդ) եւ ի վերայ ժողովելոցն առ երանելին Հմայեալ յամուրսի Տայոց զունդ կազմէր

այրընտիր բազմութեամբ ի Պարսից եւ ի Սիւնեաց. եւ յերկուս բաժանեալ զգունդն՝ կարգէր նոցա օրագլուխս զԱրտէն Գարեղեան եւ զՎարազշապուհ Պալունի» (73): «**Նոյնը կը կրկնուի.** «Եւ լուեալ Ատրորմիզդին մարզպանին Հայոց գայնչափ լաւ արանց զծախս ի գնդէն Պարսից եւ Սիւնեաց» (75): **Այս Գարեղեան եւ Պալունի սեպուհները,** ինչպէս տեսանք, խմբագիրը յիշած էր ուխտանենգներու թուին մէջ:

Է. Հատուած . տեղափոխուած :

Փարագեցի էջ 73 կը զրէ թէ Ատրորմիզդ մարզպան «ի վերայ ժողովելոցն առ երանելին Հմայեակ (կարդա՛ առ երանելոյն Հմայեկայ) յամուրսն Տայոց գունդ կազմէր այրընտիր բազմութեամբ ի Պարսից եւ ի Սիւնեաց եւ յերկուս բաժանեալ զգունդն՝ կարգէր նոցա օրագլուխս զԱրտէն Գարեղեան եւ զՎարազշապուհ Պալունի: Քանզի բազմութիւն փախստէիցն Հայոց, նախարարք եւ սեպուհք, ոստանիկք եւ ոամիկք, դիմեալ ի յերկիրն Տայոց ժողովէին առ Հմայեակ եղբայր սրբոյ օրավարին Վարդանայ, որ էր յամեալ յաշխարհին Յունաց, Խնդրել օրս ի բազաւորէն, ըստ յառաջազոյն զրելոցն ի կարգի:

Որք Երթեալք յանդիման եղեն թագաւորին թէողոսի...: Եւ մինչ զեռ յասկաղեալ էր զրոյց պատասխանոյն այսպէս՝ Հասեալ գործ պատերազմին Հոյոց եւ Պարսից կա-

տարէր: Եւ տանուտեարքն Հայոց եւ նախարարք, որք երբեալն էին յաշխարհն Յունացիրեւ տեսին, թէ ոչինչ օդտեցան յաղազսորոյ աշխատն Էղեն, դարձան եւ... եւ ոչ ժամանեալ ի գործ ժամու պատերազմին՝ առ վայր մի առ լեռամբն որ կոչի Պարխար, մերձառ սահմանակցութիւնն Խաղտեաց, ամրագոյն տեղի մի գտեալ դադարեցին. թէ ո՞րպէս առաջիկայ իրացն մարքացեն պատրաստել :

Յորոց վերայ տեղեալ առաջնորդօֆ եկեալ զցայզն, եւ ընդ ծագել առաւօտուն պատրաստքն զինութ անկանէին ի վերայ այնց նորին ընկերաց Հմայեկայ Մամիկոնէի ի զիւղն որ անուանի Որջնիադ, ի զաւառին Տայոց. ժանզի ի ժամուն իջեալ էին ի յամրոցացն լերինն Պարխարաց. արք փախստէիցն նեպով յիւրաքանչիւր Երիվարս հասանէին : Ամանք մերկանդամք եւ ոմանք զինեալք հարկանէին ի զօրացն Պարսից. եւ դարձուցեալ ընդ կրունկն անդէն փախստականս առնէին . յորոց զբազումս անդէն ի շինամիջին եւ զայլս ի մէջ այզեստանոյն յերկիր կործանէին : Անդ զկատարելութեան պսակն ընդունէր, զոր երանելի սեպուհն Հմայեալ փափագանօֆ եւ բազում ցանկութեամբ խնդրէր՝ ժամանել զկնի սուրբ Եղբօրն իւրոյ, եւ վաղվաղակի լսելի լինէր. զի հայեցեալ Աստուծոյ ի փափազ առնեն՝ կատարէր զիայցուածսն եւ պսակէր զուրբն :

իսկ զօրն ուխտապահացն, որք առ սրբոյն Հմայեկի ժողովեալ էին, իբրեւ տեսանէին զիրսն՝ ի սուզ մեծ մտեալ ի վայր կործանէին, շունելով ամենեւին յոյս մխիքարութեան. այլ անձամբ անձին այր իւրաքանչիւր զվելով վատ մահու եւ չարաչար կորստեանն կատարեալ տեսանէր: Զարհութեալք անդէն ի վեր ի լեառն դառնային ի Պարխար, հայրայրանս իմն առ չարի եւ սուզ պատճառանց մեծի եւ ահաւոր հասելոյ տրտմութեան հաշուէին:

Եւ լուեալ Ատրորմզդին մարզպանին Հայոց զայնչափ լաւ արանց զծախս ի զնդէն Պարսից եւ Սիւնեաց, թէպէտ եւ սաստիկ տրտմութեամբ խոռվէր, այլ յորժամ լուր զվախնան հրաժարելոցն սրբոյն Վարդանայ եւ Հմայեկի՝ մխիքարեալ ուրախանայր մեծապէս, նանաչելով գրարձումն սպառ սպուռ բաջ զօրավարացն» (73, 32—75, 10):

Տեղիքը «ըստ յառաջազոյն զրելոցն ի կարգի» կը յայտնէ մեզի, թէ էջ 73, 39—74, տ. 23 («Արք երթեալք — զադարեցին») հատուածը նախնարար զետեղուած էր էջ 63, տ. 41 իբրեւ չարունակութիւն զեսպանադնացութեան յիշատակութեան, ինչպէս այլուր (Աւետիք, 1942, էջ 68—71) ուշադիր բրած էի: Թէ ո՞վ է, որ այդ հատուածը հոս զետեղած է, չեմ կրնար ըսել. բայց թէ անհարազատ է տեղւոյս, զգալի է:

Ինչպէս էջ 73, 32—39, նոյնպէս էջ 74,

ա. 24—75, 10 երկրորդ ձեռքէ յերիւրուած կ'երեւայ, ուշ ժամանակ մը: Յամենայն դէպս Փարավեցւոյ զրչէն չէ այն: Բովանդակութեամբ ալ չի ներկայացներ պատմական գէպք մը: Շատախօս խմբագրողի մը տարտամ մտքի ստեղծագործութիւնն է այն:

Դեսպանները վահան Ամատունի, Հմայակ Մամիկոննեան և Մեհրուժան Արծրունի վերադարձին «առ լեռամբն որ կոչի Պարխար, մերձ առ սահմանակցութիւնն Խաղտեաց, ամբագոյն տեղի մի գտեալ զաղարեցին»: Այդ տեղին պէտք է ամբոց մը եղած ըլլայ, հոռմէական հողի վրայ: Ամբոցին անունը չէ յիշուած: Յետաղայ տեղեկութիւններու համաձայն այդ ամբոցէն իջնալով կը հասնին ամբականք «ի գիւղն որ անուանի Որջնհաղ ի գաւառին <Արսեաց փոր, ի նահանդին > Տայոց» (Հմմտ. Հիւրշման, Տեղայ անուններ, 117 և 245):

Եթէ տեղեկութիւններս Փարավեցւոյ դըրչէն ըլլար, պիտի յաւսայինք, որ ան առանց յիշատակութեան չթողուր նախ, թէ Հմայեակ Մամիկոննեան ի Տայս հանդիպեցաւիր որդւոյն «անուն Վարդ, որ էր մնացեալ տղայ ի (ա^oռ) դայեակս իւր ի Տայս» (Փարավ. 111), երբ իր միւս որդիք ի Դուռն տարուեցան (որոնց ապա միացաւ եւ ինքն Վարդ, Փարավ. 120). Երկրորդ թէ ի^oնչ բախտ ունեցան Վահան Ամատունի եւ յատկապէս Մեհրուժան Արծրունի: Դարձեալ որ եւ է

խօսք չէ ըբած, թէ ի Տայտ կամ ի Պարիսար փախստականներ հասած եւ Հմայեակի խումբին միացած ըլլան։ Այսպէս ունինք կոռւաններ կասկածելու Ատրորմիզդ մարզպանի ի Տայտ առաքած գունդի մասին, որ գիշերախառն կը թափանցէ մինչեւ Արջնհաղ, այն տեղ առաւոտեան դէմ կը պատահի լեռնէն իջած Հմայեակի զօրաց, յանկարծակիի կը բերէ զանոնք, բայց ասկա անոնցմէ դիմադրութիւն կը կրէ եւ յետո կը մզուի մէծ կոտորածով։ Այս գուազարածին է որ կը նահատակուի Հմայեակ։

Նոյն գրչէն է նաեւ Եղիշէի Պատմութեան մէջ՝ Հմայեակ Մամիկոնեանի նահատակութեան յիշատակութիւնը։ Զեմ տարակուսիր թէ հատուածիս խմբագիրը աչքի առաջ ունեցած է այն Վկայարանութիւնը Հմայեակ Մամիկոնեանի, զոր կը յիշէ Թ. զարու առաջին քառորդին Ահարոն Վանանդացի Նունէի Ս. Խաչի Պատմութեան մէջ¹։

Բ. Հատուած։

Ատրորմիզդ մարզպանի Թողութեան հրովարտակը ծանուցանելէ ետքը կ'ըսուի. «Խորիուրդ ի մէջ առեալ (խմացիր՝ Ատրորմիզդի), թէ որպէս հնարեսցին որսալ զարս փախստական առանց Արեաց (արեա^{սի}) կրույց եւ ըմբռնել բատ կամաց (°) եւ ի հարկատրութեան կացուցանել զաշխարհս Հայոց

¹ Հ. Ն. Ակինեան, Քրիստոնէութեան մուտքը Հայուստան եւ Վրաստան, Վիեննա 1949, էջ 113։

... եւ այսպէս նենգով նուանեալ զմարդիկն՝ կալաւ զամենեսեան եւ տայր խաղացուցանել ի Դուռն Արեացն .

զիշխանն	մեծ Արձրունեաց զներշապուհ
եւ	տանն Ամատունեաց
”	տանն Վանանդեայ
”	տանն Արշարունեաց զԱրշաւիր
”	տանն Անձեւացեաց զՆմաւոն
”	տանն Ամատունեաց զՎահանն
”	Գնիքունեաց
”	Աշոցաց
”	Առաւելենից զՓափաք
”	Տաշրայ զՎըրէն
”	Արձրունեաց զԱլլրսամ

եւ զայս ի տանուտերացն եւ յաւագ սեպիացն խաղացուցանէին ի Դուռն քազաւորին Յաղկերտի :

Կամեցեալ չու առնել զնալ ի Դուռնն եւ ինքն նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Վասակ, բայց նախ տայր խաղացուցանել <զնոսա՞> յառաջազոյն ժան զինքն : Խոկ ի սուրբ ժահնայիցն Հայոց, զորս կալեալ էր նախազոյն եւ եդեալ ի տեղիս տեղիս յամուրս բերդիցն Սիւնեաց, զուրբ երէցն Յովսէփ, որ զկարողիկոսուրեանն ունէր զարռո ի ժամուն, եւ զուէր Ղեւոնդ . . . : Բայց զուրբ եպիսկոպոսն Բասենոյ զուէր Թաքրիկ՝ էր յառաջազոյն տուեալ տանել զօրագլխացն Պարսից ի հուժաստան, ըստ ժանոյ իշխանին Սիւնեաց, եւ անդ խիստ կապանօք պահէր :

Եսայր խաղացուցանել եւ զտղայսն, զոր կալեալ էր իւր ի տոհմէն Մամիկոնէից եւ Կամսարականաց եւ ի յայլ տոհմէ իշխանացն Հայոց. կարծեցեալ առնել մեծապէս սպաս քագաւորին Յազկերտի եւ ամենայն աշխարհին Արեաց, եւ առնուլ զպատիւ քագաւորութեան եւ զպարզեւս։ Որ եւս առաւելապէս եղեւ նմա յԱստուծոյ անումն ձադանաց յաւուր քշնամանաց իւրոց, յորժամ նշաւակեալ խայտառակեաց զնա Յազկերտ՝ ամենայն աւագանով Դրանն, ըստ աներեւոյր սադրելոյ նոցա ի վերուստ ազդեցութենէն արդարադատին Աստուծոյ։

Արդ խաղացուցեալ զամենեսեան զնոսս առաջի իւր յերկիրն Պարսից նենզաւորն վասակ, յերեխտասաներորդում ամի Յազկերտի արքաչին Պարսից, եւ ինին չու արարեալ սաստիկ կազմութեամբ եւ ուժգին աղխիւ, մերձ ի հասանելի առ քագաւորն Պարսից, եւ զկարծեցեալ զխաքէական զիւր զմիամտութիւնն ծանուցեալ քագաւորին եւ առագանույն Արեաց, եւ առնուլ վարձս ըստ մոլեկան խորհրդոյն իւրոյ զքագաւորութիւնն իսկ Հայոց։ Ասպա քէ յայնմանէ վրիպեալ ինչ, ասէ, զտանիմ, համայն զայլն ամենայն զպատիւ եւ զզահս առանց ամենայն երկրայութեան եւ յերկուանալոյ զտանիմ, եւ իմ են։ Եւ զոէր Աստուծ ոչ հարցեալ, որ ասէ մարզաքէիւն, քէ թագաւորեցին, եւ ոչ ինեւ, եւ դաշինս կուցին եւ ոչ իմով կամաւ (Բ.

Թագ. ԺԵ. 31): Որում ի ժամ պատահելոյ նենգաւորին, բատ իւրում կարծեաց, այսպիսի մեծամեծ պատուոյ, յառաջեալ արդարախնդիր բանն Աստուծոյ, եւ զդիմակս նենգաւոր խորհրդոց նորա մերկացեալ՝ ցրուեալ ի վեր ի վայր տապալեաց զամենայն դառն մտածուրիւնս առն, որպէս զվայրաքոյն խորհուրդն Ակիտովկիելայ»] (Էջ 75, տ. 11—76, տ. 22):

Այս ընդարձակ հատուածին մէջ կան տողեր, որոնք հարազատ են Փարագեցւոյ գրչին եւ կան դարձեալ առաւել թուով տողեր, որոնք խմբագրին են. վերջնոյս են մասնաւորապէս բառերու եւ գաղափարներու կրկնութիւնները, որոնց ձգտումն է նշաւակել Վասակի նենդամտութիւնը: Գործեր, որոնք դործուած են ուղղակի Ամրորմիզդ մարդապանի ձեռքով եւ Հրամանով, վերագրուած են Երկդիմի նախադասութիւններով «նենդաւոր» Վասակի: Կրցած է խմբագիրը թափանցել նաեւ Վասակի ներքին խորհուրդներուն եւ մտածմունքներուն. նա թագւորական գահ կ'ակնկալէ, պատիւներ եւ մեծութիւններ. բայց այդ յոյսերու ի զերեւ ելելը կը կանխէ խմբագիրը զուշակել:

Կապեալ նախարարներու ցանկին մէջ ուշադրութեան արժանի են հետեւեալ կէտերը.

Իշխանն մեծ Արծրունեաց Ներշապուհ:

Սա իրբեւ «տէրն Արծրունեաց Ներշապուհ» ներկայ էր Արտաշատի ժողովին (45)

եւ եղած էր մին Տիղրոն դացող նախարար-ներէն (47) : Աւարտյրի ճակատին Վարդան «միջոցի գնդին կարգէր զլխաւոր՝ զտէրն Ար-ծրունեաց եւ զմարդպետն Միհրշապուհ» (71) : Կը յիշուի ապա միւսանդամ Տիղրոն տարրուած կապեալ նախարարներու մէջ . «ի տոհմէն Արծրունեաց Ներշապուհ եւ Շա-ւասպ եւ Շնդին եւ Պարզեւ եւ Տաճատ» (86) : Մուշէ Աղբակացի «էր դրան երէց իշխաննին Արծրունեաց Ներշապուհ» (78) : «Միհրշապուհ» որ «մարդպետ» կը կոչուի, էր անշուշտ «մարդպետական գունդին» զօ-րագլուխը, թէեւ հոն, ուր յիշուած է «մարդ-պետական այրուձին» (64), իր անունը իրքեւ գնդապետ չէ յիշատակուած : Անունս Միհր-շապուհ անդամ մը միայն յիշատակուած է, առանց դիտողութեան, թէ ան նոյն է «Ներ-շապուհ» անունին հետ : Իսկ Ներշապուհ աղաւազուած ձեւն է Մերշապուհի, որ ծա-զած է Միհրշապուհէն : Փարպեցի անդամ մը յիշած է այս ուղիղ ձեւը (71) . եւ կը համա-րիմ թէ նա նաեւ այլուր նոյն ձեւը զործա-ծած էր . էջ 45 եւ 47 փոխ . Ներշապուհի միակ հին ձեռագիրն ունի Մերշապուհ : Նոյնպէս յևանոց Ներշապուհ Մամիկոնեանց եպիսկոպոսը Թղթոց գրքին մէջ 10 անդամ Մերշապուհ կոչուած է (էջ 41, 48 եւն) : Այն տեղ կը յիշուի նաեւ «Մերշապուհ» շինական մը (74) . այսպէս նաեւ Թովմաս Արծրունի դիտէ «Մերշապուհ» Արծրունիներ (էջ 67, 81,

84) : Վեհմիհրշապուհ մարզպան մը կը յիշէ Ա. Խորենացի (Գ. 64), կան նաև Միհրշապուհ զօրագլուխ, Ա. արդապետ, Ա. մողովետ և Ա. Կափսկոսոս Ռամորմիզդի (տես Braun, Das Buch der Synthados, էջ 14, 165). նոյն կազմութեամբ են Միհր-Ներսէհ, Միհր-Արտաշիր, Միհրորմիզդ սարկաւագ (Գրք Բղթոց, 41) եւ այլ անունները: Աւատի պէտք է Մերշապուհ եւ յատկապէս Ներշապուհ յետին եւ յետնագոյն շրջաններու այլափոխութիւնները նկատել եւ իրրեւ հնագոյն ձեւ Միհրշապուհ ներս առնել բնագրին մէջ:

Իշխանն Արծրունեաց Ապրսամ առաջին անդամ հոս երեւան կու դայ. կը յիշուի նաև էջ 86: Միաժամանակ Լրկո^ւ իշխան Արծրունեաց :

Իշխանն տանն Ամասունեաց և Իշխանն տանն Ամասունեաց Վահան, այսողէս երկիցս յիշուած զ եւ զ կարգերու մէջ, շատ խնդրական կ'երեւան: Արտաշատի ժողովին մէջ Ամասունեաց տէրն էր Վահան, որ յետոյ Տիգրոն գացող նախարարներուն ուղեկից ալ Եղաւ: Եւ որովհետեւ սա 450ին իրրեւ զեսպան ուղարկուեցաւ Կ. Պոլիս եւ վերագարձին մնաց Տայոց աշխարհը Հմայեակ Մամիկոննեանի եւ Մեհրուժան Արծրունեաց հետ (էջ 63, 73), եւ չէ յիշուած թէ ապա սահմանէն անցած կամ սահմանին վրայ գերի ըռնուած ըլլայ, պէտք է կամ անողատմական համարիլ, եւ կամ ենթադրել թէ իր բացա-

կայութեան ուրիշ Ամասունի սեպուհ մը իր տեղակալն եղած ըլլայ: Յամենայն դէպո Պարսկաստան տարուած նախարարներու թուին մէջ Ամասունեաց իշխան չէ յիշուած (Էջ 86):

Իշխանն տանն Վանանդայ:

Այսպէս առանց անունի: Արտաշատի ժողովին ներկայ էր «տէրն Վանանդեայ Առաւան» (45): Աւարայրի ճակատին Խորէն Խորիսունեայ նիզակակիցն էր Թամբուլ տէրն Վանանդայ (72):

Իշխանն Գիքունեաց :

Գնթունիք կամ Գնդունիք առաջին անդամ կը յիշուին 451ին Աւարայրի ճակատին մրայ: ուր կը նահատակուի Տաճատ Գնդունի (72): Հաւանօրէն հոս «Գնթունեաց» պէտք է կարգալ Գնունեաց: Արտաշատի ժողովին մասնակցած էր «տէրն Գնդունեաց Ատոմ» (44). Աւարայրի դաշտին վրայ նահատակուած էր «յազգէն Գնունեաց երանելին Վահան» (72). Տիզրոն տարուած կալանաւոր իշխաններու մէջ էր նաև «ի տոհմէն Գնունեաց Ատոմ» (86):

Այս իշխանացանկը, որ կազմուած է շատ անխնամ, հաւանօրէն Փարակեցւոյ գրչէն չէ. պէտք է վերագրել խմբագրին:

Ատրորմիզդ յանուն թագաւորին թղթեր կը գրէր ապստամբ եւ փախստական նախարարներու, որ աներկիւլ վերադառնան իրենց տեղերը, վստահացնելով որ ներուած է ա-

Նոնց յանցանքը . երբ անձնատուր եղան անոնք , կալանաւորուեցան եւ ի Դուռն ուղարկուեցան : Նոյն հնարքներով ձեռք բերաւ նաև եկեղեցականները : Անոնցմէ Յովսէփ , Ղեւոնդ եւ ուրիշներ մասնակցած էին Աւարայրի կոռուին : Կոռէն Էտքը հաւանօրէն կալանաւորուած էին անոնք պարսիկ զօրքէն : Ասոնց կալանաւորութենէն Էտքը կը մնար հաւաքել ապստամբ իշխաններու որդիները . յաջողեցաւ այս ալ :

Այս երեք խումբերու կալանաւորութեան գործը խմբագիրը չարամտութեամբ վերագրած է Վասակի . ինչպէս տեսանք վերագոյն՝ նախարարներու որդւոց հաւաքումը չէր կրնար 450ին տեղի ունեցած ըլլալ . երբ Վասակ չէր կրնար յայտնի դիրք բռնած ըլլալ ուխտապահ նախարարներու հանգէպ , որովհետեւ այսպիսի կեցուածք մը ընտանեկան պատերազմի սովոր պիտի ընծայէր : Իսկ յետ Աւարայրի պատերազմին , այնու որ Յաղկերու զԱտրորմիզդ մարզպան կը կարգէր , նովին իսկ Վասակի մարզպանութեան իշխանութիւնը կը բարձուէր :

Ինչպէս ապստամբ նախարարներն ի Դուռն կանչուած էին եկեղեցականներու հետ պատասխանատուութեան , կանչուած էր նաև նախկին Մարզպանն Վասակ , իրեւ Սիւնեաց տէր , համար տալու վերջին միամեայ անցուղարձերու մասին :

թ. Հասուած :

Երբ կապեալ Եկեղեցականները Տիզրոն կը տարուէին, ճանապարհին անոնց կը հանդիպի Վասակ, կ'իջնայ Երեմարէն և կ'ողջունէ զանոնք. «որոց ոչինչ կարծեցուցեալ թշնամուրիւն ընդ նմա՝ յոյժ խնդալից սիրով տեսանէին զնա»: Վասակ «իբրիւ լսէր զբաղցրաբանուրիւնն եւ զշնորհալից բանս երանելոյն (Դեւոնդի)՝ խելացնորեալ ի դիւէն՝ կարծեաց թէ սուս ոչ գիտեն իսկ զիմ արարեալ ի նոսա զշարիս»: Կ'ակնարկուի վերադոյն յիշուած տեղիքը. Վասակ «կալեալ էր նախագոյն եւ եղեալ ի տեղիս տեղիս յամուրս բերդիցն Սիւնեաց» (75), որ օտարամուտ էր: Դեւոնդ կը հարցնէ Վասակին, թէ ո՞ւր կ'երթաս. Եւ պատասխան կ'ընդունի. «Առ տէրն իմ երբամ, զտանէլ ի նմանէ քսա արժանի մեծ վաստակոցն զհատուցումն մեծ»: Դեւոնդ այդ մեծ հասուցման տակ կ'իմանայ «զբագաւորուրիւնն աշխարհին Հայոց»: Եւ մարդարէարար կ'ըսէ. Արիք «եւ ոչ մի ինչ է որ կարեն տալ ֆեզ փոխարէնս. բայց թէ արդարեւ դու կենդանուրեամբ զգլուխդ ի վերայ ուսոցդ ի Հայս տանիս՝ ապա ընդ իսկ Տեառն Աստուծոյ չէ խօսեցեալ» (77):

Դեւոնդի արտայայտութեան այս ձեւը Էնթաղրել կու տայ, թէ Վասակի վախճանը պիտի ըլլայ գլխատութեամբ, բայց ան սովորական մահով կը մեռնի: Այս տեղիքին յետոյ Երեք անողամ անզրադարձութիւն կ'ըլ-

լոյ: Ե՛րեւայ թէ Դեւոնդ չէր լսած, որ Վասակ վար առնուած էր մարզպանութենէ. այլազդ ի՞նչպէս կրնար մտածել ան, որ Վասակ ի Դուռն կ'երթայ «Հասուցումն մհծ» առանալու, եւ այն Հայոց թագաւորութիւնը, որ 25 տարիէ ի վեր բարձուած էր: Այս ամբողջ հասուածը (76, տ. 23—77, տ. 28) լուրազրին զրչէն է:

Ան պատժուած էր արդէն, այնու որ վար առնուած էր մարզպանութենէն: Զէր կրնար յուսալ թէ Բարձրադոյն Դուռը պիտի վարձատրէր զինքը այն խոռվայոյզ անցքերէն եւ իր անվատահութիւնը միանդամ յայտնելէ Էտքը: Գովութեան արժանի միակ զործը, զոր ցոյց առւած էր Վասակ, կարելի էր նկատել այն, որ միջնաշխարհը մնացած էր խաղաղ, անդրագոյն շփոթութիւններ տեղի չէին ունեցած հոն: Մոզերու կոտորածի մասին կ'ըսուի թէ կատարուած էր ան առանց իշխանաց հրամանի:

Ժ. Հասուած:

«Եւ արդ հասեալ ի Դուռնն նենգաւոր իշխան(ի)ն Սիւնեաց եւ տեսեալ նախ զաւագնի Դրանն արքունի՝ մտանէր եւ առաջի քազաւորին Յազկերտի. ընդունէին զիա քազաւորն եւ ամենայն մեծամեծքն արքունի առ վայր մի մեծարանօֆ եւ շինդութեամբ: Զի թէպէտ եւ զիտէին զվնաս նորա եւ զերդումն եւ զուխուն զոր ուխտեալ էր նենգութեամբ ընդ սրբոյն Վարդանայ եւ ընդ ամենայն իշ-

խանս աշխարհին Հայոց, յաղագս զնոսս կորուսանելոյ եւ զինքն հաւատարիմ ցուցանելոյ, սակացն ոչինչ զզացուցեալ տային զիտել նմա. այլ լոռոքեամբ որպէս զանգէտս պատուէին զնա, որպէս զայր հաւատարիմ եւ զբարեգործ, մինչեւ ածեալ հասուցանէին ի Դուռն զուրք քահանացս Աստուծոյ եւ զաւագս ի տանուտերացն Հայոց (եւ) ի սեպհացն որ ապստամբն էին, ընդ նոսին եւ ի տոհմէն Մամիկոննէից եւ Կամարականաց եւ յայլ ազգաց զողաց մանկունու ապստամբացն, զորս նախազոյն տարեալ նենգաւորին (Վասակայ) կացուցանէր առաջի հազարամետին Միհրներսեհի եւ այլ առագանույ դրանն» (77, տ. 29—78, տ. 2):

1. **Վասակ Կարաւանէն յառաջ կը հասնի Դուռը:** Իր զործերուն ծանօթ էին թէ տւագանին և թէ թագաւորը: Անոնք կ'երեւայ յառաջուրնէ միարանած էին մեծարանօք ընդունելու նախոկին Մարզպանը. որպէս զիտա ատենին առջեւ յայտնանախատ ընեն անոր «եննզութիւն»ները: Բայց պիտի տեսնենք յետոյ, որ թէ թագաւորն և թէ մեծամեծք առաջին անգամ Արշաւիր Կամարականէն խմացան Վասակի նենզութեան մասին:

2. **Ի՞նչ հանդամանքով կ'առաջնորդէ Վասակ կարաւանով հասնող հայ եկեղեցականներն եւ իշխանները Միհրներսէին եւ «ոչը աւագանույ Դրանն»:** Աւագանին ի՞նչ

գործ ունէր կապեալներու հետ : Իշխանազուն մանկանց մասին նկատեցինք Դ. Հատուածին մէջ, թէ հաւաքած էր Վասակ և «ապա նենդաւորն Վասակ առյ տանել զտղայսն առ թագաւորն Պարսից» (67) : Նոյն «տանիմ» բայը ունինք հոս ալ . «զորս նախագոյն տարեալ նենդաւորին կացուցանէր . . .» : Կրկնուած երրորդ անգամ՝ «զորս առեալ էր նենդաւոր իշխանին Սիւնեաց Վասակայ ի դայեկաց որպէս զորդիս մահապարտաց, և տարեալ էր ի Դուռն, զի մեոցին» (107) : Խօսքը կարաւանին հետ բերուած Քահանայից եւ իշխանաց մասին է հոս . ուստի տղաք անոնց հետ միասին այժմ կը բերուին :

3. Նախագասութիւնս խմբագրին տարտամ արտայայտութիւններէն մէկն է : Անորդրչին տակ յաճախ կը կիրարկուի «նախագոյն» ժամանակական մակրայն . կը յիշեմ .

«Քանզի նախագոյն թագաւորն . . . ունէր (8), նախագոյն բարբառէին (12), ծանուցեալ նախագոյն (23), նախագոյն հարցեալ (48), նախագոյն յառաջեալ ի տեղի (65), կալեալ էր նախագոյն (75), նախագոյն տարեալ» (78) :

Նոյն խմբագրին յատուկ է նաև նենդաւոր (10 անգամ զործածուած յատկապէս Վասակի համար), նոյնպէս ուխտանենգ (82), նենդաւորին (25, 53, 77), նենդաւորութիւն (84), ուխտանենգութիւն (85), ուխտադրուծ (85), աստուածանենգ (63) :

ԺԱ. Հասուած :

Միհրներսէն կը ներկայանաց թագաւորին եւ տեղեկութիւն կու առց ի մասին Ս. Քահանայից Հարցաքննութեան .

«Եւ սրամտեալ թագաւորն՝ Հրամայեաց ի վազիւն ատեան մեծ լինել առաջի իւր եւ ամենայն այր, Արի եւ Անարի, եւ զոր ինչ եւ ունէր ո՛ք զպատիւ քագաւորին կազմ առաջի իւր եկեսցեն. եւ զկապեալսն զամենեսեան ածել (զ)առաջեաւ: Բայց զտղայսն եւ զմանկունսն ի տոհմէն Մամիկոնէից եւ Կամսարկանացն եւ որք յայլ տոհմէն, հրամայէր անօրինին Միհրներսէի տալ ի բաց ում եւ կամեսցի: Եւ լուեալ զայս ամենայն զինուորքն, որ ո՛ք ունէր զպատիւ քագաւորին վաղ անդր հասանէին յատեան: Խոկ ուխտանինց իշխանն Սիւնեաց Վասակ արկեալ զիւրեաւ զամենայն պատիւս, զոր ունէր ի քագաւորէն, զայր մտանէր ի խորանսն արքունի մեծաւ շբեկուրեամբ. բանզի բաց ի պատույ քագաւորացն որ նուազէր նմա՝ այլ ոչինչ ի պատույ արքունի պիտոյ էր զոր ոչ ունէր. եւ կարծէր այնուհետեւ առնուլ զքագաւորութիւնն մեծ աշխարհին Հայոց: Եւ զայն ոչ զիտէր քշուառացեալն, երէ Տէր հեռացեալ էր ի նմանէ, եւ այսն պիդծ խեղդէր զնա. եւ բան սրբոյ առն Աստուծոյ Ղեւոնդի ի նմին ժամու կատարէր ի վերայ քշուառականին: Եւ լցեալ Արեօֆ եւ Անարեօֆ ամենայն խորանն, հրաման տպը քագաւորն

զապստամբսի Հայոց կապահօք ածել (զ)ա-
ռաջեաւ» (82, տ. 5—22):

1. Այս շղագիր հասուածը, տեղւոյն ան-
յարիր, քերականօրէն անկանոն, կրկնու-
թիւններով հարուստ, տափակութիւններով
անձահ, խմբագիրը կը նշաւակէ: «Եւ զոր
ինչ եւ ունէր ոք զպատիւ թագաւորին կազմ
սուածի իւր եկեսցին» չի կապակցիր նախորդ
և հետեւորդ անդէմ նախագասութիւններուն
հետ. իսկ «զպատիւ թագաւորին» կը պա-
հանջէ տեղն կարդալ «զպատիւ իւր կամ
սուածեալ յիւրմէ: Տեղիքս մուծուած է, եւ
շեշտուած է «Անարիք», որպէս զի Վասակ
իւր շքանշաններով ներկայանայ ատենին եւ
ապա այնտեղ կողոպատուի իր պատիւններէն:
«Ի նմին ժամու կատարէր», իմացիր «կա-
տարելոց էր»:

2. Թագաւորը կը հրամայէ Միհրներ-
սեհի, իշխանազուն տղաքը «տալ ի բաց ում
եւ կամեսցի»: Բայց յետոյ կըսուի թէ Աշու-
շայ բղեշիր թախանձելով թախանձեց թա-
գաւորն, որ չնորհէ իրեն Հմայեկի որդիները
և նա չնորհեց (107). ուստի թագաւորին
հրամանին տակ էին տղաք եւ ոչ Միհրներ-
սեհի կամքին ձգուած:

ԺԲ. հասուած:

Արշաւիր Կամսարականի ջատագովակա-
նին մէջ, զոր խօսեցաւ մեծ ատենին առջեւ,
և կամուտ կ'երեւան տեղիքներս. «Եւ յաղակս
որդւոցն իւրոց այսպէս ասէր, թէ Որ ի Հայու

Պարսիկ է, զամենեսեան կապաճօֆ յամուր բերդս դնեմ, մինչեւ հարկաւ արքայն զիմ որդիսն ի բաց արձակէ: Յորս (°) կալաւ արս սակաւս ի Պարսկաց, առ վայր մի կապեաց. եւ յորժամ ինիքն նենգաւորութեամբ զմերոյ կորստեան խորհուրդ ի միտ արկեալ տարաւ ի գլուխ, ապա զնոսա ի բաց արձակեաց» (84, ո. 3—8):

«Եւ ինիքն (Վասակ) յանզզայս մեզ նենցեալ՝ յայս չար մդեաց. եւ զայնափիսի պիտանի զձեր ծառայ սպան, եւ այնչափ բազմութեան Պարսից եւ Հայոց կոտորածի եւ աշխարհին կորստեան եղեւ պատճառ: Եւ արդ ինիքն զարդարեալ աւաղիկ որպէս բարեգործ նատի ի միջի ձերում անհոգութեամբ» (84, ո. 12—15):

Արշաւիր իրրեւ զատախազ չէ ներկայացած. ան զգուշացած է «առելորդ խօսքերէ և շատիսոսութենէ». խօսիլ կու տայ վատերագիրներուն, առանց իր կողմէ մասնաւոր խորհրդածութիւններու: Դատաստանը թագաւորին թողուցած է: Իր ճառին այս նկարագրին անհամապատասխան են տեղիքներդ:

ԺԳ. Հատուած:

Իսկ ողորմելի ուխտադրուժն Վասակ թէպէտ եւ կամէր խօսել ինչ եւ տալ պատասխանի, չդնէր ո՛վ բնաւ ունկն բանից եւ կամ ախորժէր. վասն զի ուխտանենգութիւնն սրբոյ Աւետարանին եւ բանն անիծից երա-

նելոյն առն Աստուծոյ Ղետնի եկեալ հասեալ ի վերայ նորա՝ պատեալ փակեալ պաշարեցին զնա: Որ քէպէտ եւ կայր ինչ վաստակս (^o) առնն առ Պարսիկս եւ ջանայր ցուցանել ի ժամուն, եւ այն ոչինչ էր օգուտ, այլ առաւել եւս ի դատախազութիւն եղեալ վճառէին նմա: Եւ կատարէր առ նա բան Սադմուսերգին, քէ ի դատաստանէ իւրմէ ելցէ դատապարտեալ. Եւ աղօք-ք նորա ի մեզս դարձին: *Հրաման տայր թագաւորն Յազկերտ անգէն զառաջեաւ կողոպտել ի նմանէ թշնամանօք զամենայն պատիւն զոր ունէր . . . Եւ նենգաւորն Վասակ կացեալ ի Դրանն ամս ինչ կարի վշտագին եւ նեղութեամբ բազմամաշէր զաւուրս իւր հառաչելով եւ յոզւց հանելով զամենայն օր եւ զժամ. մինչեւ թշնամանակերպ ձաղանօֆ սփռեալ զբարս ձեռաց իւրոց՝ ինքնին զիւրոյին ծեծէր զդէմսն, ասելով. Ահա ընկալ զայս ձաղս (ձաղա՞նս), ասէր, զոր ետ բերել ֆեզ ուխտանենգութիւն սրբոյ Աւետարանին եւ արիւն նահատակութեան սրբոյն Վարդանայ Մամիկոնէի եւ այլոցն ցանկալի հաղորդելոցն ընդ նմա, որոց ժառանգեալ զյաւիտենից կեանսն՝ ընկալան զանուն բարի յերկրի եւ անանց ազգաց յազգս իւրեանց: Խոկ դու, ասէ, մեղաւոր անձն իմ, կեաս խղնիւ եւ ցաւովք մտաց զակաւարիւ զաւուրս կենցաղոյս. Եւ պատրաստեալ պահիս մշտնչենաւոր եւ անանց զեհենին: Եւ զայսպիսի բանս հառաչանաց*

նորա եւ լալոյ մինչեւ յօր մահուան իւրոյ՝ խօսէին ընդ մեզ զայս (°) արդարապատումն սպասաւորք նորին իշխանին վասակայ: Որոյ եւ վախնանն իւր անդէն յերկիրն (°) Պարսից վճարէր, ըստ բանի սրբոյ առն(ն) Աստուծոյ Ղեւնոնի (85, տ. 12—20, 31—86, տ. 3):

Վասակ պատուազրկուեցաւ, պահանձուեցաւ իրմէ՝ իւրացուած պետական հարկերը. վախնանեցաւ Պարսկաստան: Շղագիր տողերը խմբագրին երկարաբանութիւններն են:

Նկատի առնելով այս հանգամանքները, պիտի հետեւցնենք, որ Փարագեցի չէր կրնար յանձին Վասակի «նենդաւոր» մը ներկայացուցած ըլլալ, եւ տողած ըլլար այն տողերը, զորոնք յառաջ բերինք, եւ որոնց արձագանգը կը լսուի յաջորդ տողերու մէջ:

Բ. Եղիշէ Կողբացի եւ Արքահամ Մամիկոնեան:

Եղիշէի նուիրած մեր ուսումնասիրութեան մէջ ցոյց տուած էինք, թէ ան գրած է ձատօրէն Կարմիր Վարդանանց Պատմութիւնը, ընդարձակ խօսելով մասնաւորապէս Ս. Քահանայից նահատակութեան վրայ, առաջնորդ ունենալով իրեն Ղ. Փարագեցոյ Պատմութիւնը: Ամբողջութեամբ հասած է մեզի Ս. Քահանայից Վկայաբանութիւնը. եւ հատուածներ, երկրորդ ձեռքէ մը, զետեղուած Բ. Վարդանանց Պատմութեան մէջ: Ուզուած է Բ. Վարդանանց Պատմութիւնը

ներկայացնել Ա. Վարդանանց Պատմութիւն։ Էւ այսպէս ալ ընդունուած է ան սկսեալ Թ. դարէն մինչեւ այս օր։ Կը համարիմ, թէ Եղիշէի վերապոյն յիշուած Ռւսումնասիրութեանս մէջ բաւականէն աւելի ազացուցուած է այս իրողութիւնը։ Էւ աւելորդ է այս տեղ խօսք վատնել այս մասին։

Անօգուտ վաստակ պիտի ըլլայ այնուհետեւ Ա. Վարդանանց պատմութիւնը գրելու համար աղրիւր ծառայեցնել Եղիշէի այս մեզի հասած Պատմութիւնը, որ կեղծիք մըն է, բոլորովին անպէտ այդ նպատակին համար։

Նոյնը պիտի ըսեմ Արրահամ Մամիկոնեանի Պատմութեան համար, որ հասած է մեզի թովմաս Արծրունոյ Պատմութեան մէջ աղաւաղուած, Ա. Վարդանանց յարմարցուած ձեւին մէջ։

Թէ Արրահամ Մամիկոնեանի էւ թէ Եղիշէ Կողրացւոյ գործերը իրենց սկզբնագրին մէջ նկատի ունէին Բ. Վարդանանց, այսինքն 570—578 տարիներու դիմաց պատմութիւնը։

Կը մնայ Կարմիր Վարդանի Պատմութեան համար միակ աղրիւր Հ. Փարպեցի, և այն իր սկզբնական ձեւին մէջ, զոր ջանացինք վերակազմել։

գ.

ԵՒԾՔԵՅԹԻ ԱՌԿԵՍԵՍՑՈՒՑԸ

1.

ՆԱԽԵՆԹԱՑ ՇՐՋԱՆ

Դիոկղետիանոս խլած էր 297ին քրիստոնեաց Հայաստանէն Աղձենաց և Մոփաց նահանգները, իսկ Գուղաբաց նահանգը Վրաստանի կցած և Արձախ և Ռւտի նահանգները՝ Աղուանից: 362ին Յովիանոսի դաշինքով Աղձենաց և Մոփաց աշխարհները անցած էին Պարսից: Այս երկու, Սասանեանց և Հռոմայեցոց մեծ պետութիւններու մէջ կը չարունակուէին կոիւները Հայաստանի շուրջ՝ իւրաքանչիւր կողմն իր ազգեցութեան տակ ունենալ կը ձգտէր Հայաստանը: Վերջ տալու համար այս պատերազմներու, Շապուհ Գ. 385ին առաջարկեց Հռոմայեցոց, բաժնել Հայաստանը իւրաքումէջ: Հայաստանի 2 հինգերորդականը ստացան Հռոմայեցիք (Բարձր Հայք և Եկեղեց զատառները) և 3 հինգերորդականը՝ Սասանեանք: Բաժանման դաշնագիրը չէ հասած մեզի: Եաւ ժամանակակից օտար պատմագիրներու քով արձագանդ չէ դտած այս զէպքը: Միայն Փաւստոս է, որ արձանագրած է զայն իր Պատմութեան մէջ:

Թէոդոս ՄԷծն էր Հռոմայեցւոց կայսրն և Շապուհ Գ. Պարսից արքայից արքայն։ Երկու Պետութիւններու մէջ խաղաղութիւնը հաստատելու համար զոհուեցաւ քրիստոնեայ Հայաստան գժնեայ քաղաքականութեան բազնի վրայ։ Աններելի էր Թէոդոս ՄԷծի զիջողութիւնը քրիստոնեայ Հայաստանի երեք հինգ երորդականը ենթարկել հեթանոս, ի ոկզրանէ անտի քրիստոնէութեան ոխերիմ հակառակորդ Սասանեանց բանապետութեան, ժողովուրդ մը, որ 165 տարիէ ի վեր ընդունած էր քրիստոնէութիւնը և զայն տարածած հիւսիսային գրացի ազգերու Աղուանից և Վրաց մէջ։ Այս բաժանումով ոչ միայն Հայք, այլ և Կովկասիան երկու յիշեալ քրիստոնեայ ժողովուրդները կ'ենթարկուէին մազդէական կրօնքով յետամինաց Պետութեան մը։ Որչափ ալ ուղենք ենթազրել, թէ Թէոդոս ՄԷծ իր գաշնազբութեան մէջ սահմանած ըլլոյ պայմաններ, որ Պարսիկը թոյլ տայ քրիստոնեայ հպատակներու, ազգի իրենց օրէնքներով անվրդով, բայց և այնպէս կարելի չէր ի յառաջադունէ հաւատալ, թէ պարսիկը աւելականօրէն պիտի ուզէ յարգել այնպիսի յանձնառութիւններ։ Թէ նման պայմաններ սահմանուած էին գաշինքին մէջ, թոյլ կու տայ ենթազրել 385—440 տարիներուն քրիստոնէութեան խաղաղ զարգացումը ոյդ երեք ազգերու մէջ, երբ անոնք նաև դրականութեամբ բարզաւաճեցան։

439ին գահ բարձրացաւ Յաղկերտ Տ.,
որուն համար կը զրէ Կարխայի վկայից
վկայագիրը, թէ իր թագաւորութեան առա-
ջին հինգ տարիները շատ բարեմոյն էր, բայց
սկսեալ վեցերորդ տարիէն, երբ սպանեց իր
աղջիկն, որ միանդամայն իր կինն էր, և
կոտորել տուաւ պարսիկ առադանիէն շա-
տերը, անցաւ. Պարսից արիւնուուշտ թագա-
ւորներու շարքը: 446ին կը ձեռնարկէ պա-
տերազ մը Քուչանաց գէմ Վրկանաց աշխար-
հին մէջ, որուն մասնակցած էր նաև Վար-
դան Մամիկոնեան հայ այրուձիով. ինչպէս
կ'ըսուի Յաղկերտ «իւրովք աչօք տեսեալ էր
ի Մարմիխոսու զնորա քաջութիւնն» (Փարսկ.
79): Պատերազմի ընթացքին տեղի ունեցած
անյաջողութիւններու պատճառը մոգերը վե-
րագրած էին քրիստոնեաներու ներկայու-
թեան կարաւանին մէջ: Ոչ միայն կարաւա-
նին մէջ գտնուած քրիստոնեաները, այլ և
ուրիշ չորս նահանգներու քրիստոնեաները
կ'ենթարկուին կրօնական հարածանքի, երբ
կը նահատակուին իրը 12.000 քրիստոնեաներ
(Hoffmann, Auszüge, 51—57): Այս կը պա-
տահի 447ին: Թէպէտ Զ. զարէ կ'երեւայ այդ
վկայագիրը, բայց հաւանօրէն վաւերական
ազրիւրէ մը քաղած է իր տեղեկութիւնները:
Ուշադրաւ է, որ նաև ըստ Փարագեցւոյ Յաղ-
կերտի երկրորդ արշաւանքի անյաջողութիւնը
նոյն մոգերը քրիստոնէից, յատկապէս Ա. Քա-

Հանացից ներկայութեան վերադրեցին (Փարա. 87) :

Բաւական են այս վկայութիւնները համոզուելու համար թէ Յաղկերտ Բ. կը գըտնուէր մողերու ազգեցութեան տակ, եւ ոչ լոկ անոնց մոլեռանդութեան զոհ երթալով զրգուուած էր քրիստոնէից զէմ, ոյլ եւ քաղաքական նպատակներով¹:

Ան ունէր իրեն խորհրդական չարախորհնուրդն Միհրներսէց, որ Արեաց հաղարապեան էր:

Հայաստան իրր 426էն սկսեալ չունէր իր թագաւորը. Բարձրագոյն Դուռը Արտաշէս թագաւորի մահէն ետքը չէր նշանակած զահին վրայ յաջորդ, աշխարհը կը կառավարուէր պարսիկ մարզպաններով: Իրր 442/3ին մարզպանութիւնը յանձնուած էր Սիւնեաց տիրոջ, Վաստակի, որ անկէ յառաջ (իրր 416էն) եղած էր Վրաց Մարզպան, եւ դիւրութիւններ տուած Մաշտոց վարդառեափաւետարաբաննելու եւ հայ գրականութիւնը տարածելու Գուղարք նահանգին մէջ: Կորիւն ներկայացուցած էր զինքը իրրեւ «այր խորհրդական եւ հանճարեղ եւ յառաջիմաց շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ» (ԺԲ. .

¹ Th. Nöldeke, Tabari, 114, ձ., և J. Labourt, Le christianisme dans l'empire perse, Paris 1904, էջ 126, կը պաշտպանեն այն կարծիքը, թէ Յաղկերտ զէմ էր քրիստոնէից առելի մոլեռանդութեամբ քանի քաղաքական նպատակներով. բայց Միհրներսէցի թէլաղբութիւններն արքոցին, ըստ Փարագեցւոյ, քաղաքական տեսակէտներ կը հետապնդէին:

2) : Վասակ 444ին իրքեւ մարզպան Հայոց ներկայ էր Շահապիվանի ժողովին :

Հայոց Եկեղեցին Սահակի († 439) և Մաշտոցի († 440) մահէն ետքը չունէր եղիսկոպոսութեան աթոռին վրայ յաջորդ : Ազգին ընտրած թիկնածուին՝ Յովսէփ երէցին չտուաւ Յաղկերտ Բ. իր «վստահութիւնն» և թոյլտուութիւնը ստանալու եղիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը օրինական ձանապարհով : Յովհան երէց Երր այս նպատակով դնաց Դուռը, Էնթարկուեցաւ հալածանքի և վերադարձաւ «խոստովանողական անուամբ» (Կորիւն, ԺԹ. 8) : Յովսէփ վարեց Հայոց Եկեղեցին մինչեւ իր նահատակութիւնը «երէց» աստիճանով :

Ի՞նչ կը հետապնդէր Պարսից Դուռը իր այս ընթացքով :

2.

ՅԱՂԱԿԵՐԸ Բ.Ի ՃՐՈՎԱՐՏԱԿԻ

Վարազվադան Սիւնի սեպուհը կին առած էր Սիւնեաց տիրոջ և Հայոց Մարզպանի, Վասակի դուստրը : Բայց կ'առէր ան իր կինը : Այս ընտանեկան գժտութիւնը կը խոցէր Վասակի Հայրական սիրուր : Կը խորհէր իր զստեր անպատճութեան վրէժինդիր ըլլալ : Կը զգաց Վարազվադան իր աներհօր սրամտութիւնն և կը դիմէ վախուսաի : Ապաստան կը դանէ Միհրներսէհի, Պարսից Հաղարապետին քով : Հաճոյանալու համար

անոր՝ կ'ուրանայ քրիստոնէութիւնն եւ կ'ընդունի մազգէական դենը։ Կը զրդոէ հազարապետը Վասակի դէմ։ Կը վստահացնէ, որ ինչպէս ինքը, նոյնպէս շատ Հայեր տրամադիր են մողակրօնիկ ըլլալ, Եթէ առաջարկուի անոնց։ Եթէ ընդունին Հայերը առաջարկը, կը յուսար թէ ինքը իրրեւ վաստակաւոր պիտի գտնէ պատիւ, իսկ եթէ մերժեն, պիտի պատժուին, այս պարագային լուծած պիտի ըլլար Վասակէն վրէժինդրութիւն։

Վարազվաղանի սաղբանքները ստնկոխւ կը գտնեն Միհրներսէհի մտքին մէջ։ Քրիստոնեայ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Աղուանքի գրացիութիւնը կայսերական սահմաններուն՝ վտանգաւոր նկատուած էր միշտ։ Կարող էին այդ աշխարհները մէկ օր քրիստոնեայ կայսեր ծառայութեան անցնիլ։ Պէտք էր կանխել եւ այդ ժողովուրդները մազգէական դենին շահիլ։ Կը փութայ Միհրներսէհիր մտածմունքը Յազկերտ Բ.ի առջեւ հանել։ Կը համոզէ արքայից արքայն, որ իր հպատակ ժողովուրդներու ինչպէս մարմնական, նոյնպէս հոգեկան բարօրութեան պարտքն ունի։ Այդ ժողովուրդները ինչպէս կը հնազանդին մէկ թագաւորի, նոյնպէս պէտք է դաւանողն ըլլան մէկ կրօնի, պետական դենի։ Միհրներսէհի խորհրդածութիւնները հաստատեցին նաեւ պարսիկ աւազանին եւ մողերը։ Թագաւորը տուառ իր հաւանու-

թիւնը: Գրովացան հրովարտակներ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, որոնց կ'առաջարկուէք ընդունիլ գևնիմազգէզնը: Անոնց կ'ընկերանար համառօտութիւն մը մողական կրօնին. Կը խնդրուէք միաժամանակ, որ յիշեալ ազգերն աւ քրիստոնէական կրօնի համառօտութիւնը ուղարկեն իրեն:

Հրովարտակները կը հասնին երեք աշխարհները:

Ոչ առանց վրդովումի կը կարդան Հայերը այդ հրովարտակը: Կը հրամայեն նախարարները գումարել համազգային ժողով: Կը հաւաքուին, հաւանորչն Արտաշատ, 19 եպիսկոպոսներ, բազմաթիւ երէցներ եւ վանականներ, եւ 19 նախարարներ: Կը գրեն պատասխան մը: Այն թուղթը, զոր յառաջ րերած է Դ. Փարագեցի (45—46), ինչպէս եւ Յաղկերտի հրովարտակին պատճենը (43—44) կը թուի թէ Դաղարի գրչէն են: Կը յայտնեն ժողովականները, թէ իրենք հոգատակներն են թագաւորին եւ անոր հարկատունները. եւ կը մնան իրեն ծառայութեան մէջ հաւատարիմ: Խսկ ի մասին կրօնի ունին իրենք իրենց նախնեաց հաւատքը, որուն մէջ կ'ուզեն յարատեւել անդրդուելի: Մազդէական գևնի վարդապետութեան ծանօթ են իրենք արդէն, ուստի պէտք չունին անոր համառօտութեան, զոր առանց բեկանելու կը վերագարձնեն, տեղի չտալու համար աւելորդ ծաղրանքի. նոյնպէս հարկ չեն տեսներ

զնել արքայից արքայի տուաջ քրիստոնէական վարդապետութեան համառօտութիւնը, որպէս զի զուր տեղ մոգերուն ծաղրանքի առարկայ չգառնայ այն:

Այս ժխտական պատասխանին չէր սպասեր Պարսից Դահլիճը: Մոգերը կը դրդեն թագաւորը խիստ միջոցներու դիմել. խոկ Միհրներսէ կը յայտարարէ, թէ Հայերը պիտի չհամարձակէին տալ յանդուզն պատասխանս, ևթէ «ոչ ունէին նոքա այլուստ օդնականութեան յոյս», այս ինքն եթէ վստահացած չըլլացին կայսեր օգնութեան (Էջ 46):

Նոյն խմաստով պէտք է պատասխանած ըլլան նաեւ Վիրք եւ Աղուանք:

Յազկերտ ի Դուռն կը կոչէ երեք ազգերու տանուտէրներն եւ աւագ սեպուհները: Մահ կը սպանայ անոնց, որոնք տեղի չեն տար կոչին: Երեք աշխարհները միարանեցան հաստատուն մնալ իրենց հաւատքին մէջ: Եւ իշխանք մեկնեցան անյառաղ ի Դուռն:

Ասոնք են.

1. Վասակ Սիւնեաց տէր եւ մարզպան Հայոց.

2. Միհրշապուհ Արծրունի.

3. Արտակ Ռշտունի.

4. Գագիշոյ Խորխոսունի.

5. Վարդան Մամիկոնեան.

6. Մանէճ Ապահունի.

7. Վահան Ամատունի.

8. Գիւտ Վահեւունի:

9. Շմաւոն Անձեւացի:

«Իսկ յաշխարհէն վրաց բղեշխն Աշու-
չայ եւ այլ տանուտեարք աշխարհին», որոնք,
ինչպէս նաև Ազուանից տանուտէրները չեն
յիշուած յանուանէ:

Նախարարները կը հասնին Տիգրոն և
կը ներկայանան թագաւորին: Յաջորդ օրը
կը գումարուի մեծ ատեան: Այն տեղ են ար-
քայից արքայն, աւագանին, մողերը և քրիս-
տոնեայ նախարարները: Յաղկերտ դառնա-
րով Հայոց ուղղեց հարցումս. Բաէք ինձի,
ի՞նչ կը համարիք զիս: Անոնք պատասխա-
նեցին. Զջեղ կը ճանչնանք մեր և ամէնուն
թագաւորը, որ ունիք իշխանութիւն արեւ
պարգեւելու և մահուամբ պատժելու: Այդ
պատասխանը, կ'ըսէ Յաղկերտ, շատ ան-
հման է այն պատասխանին, զոր զրած էիք:
Ես և Արիք զոհ ենք ձեր ծառայութենէն.
բայց իմ փափազս է, որ յանձն առնէք նաև
զայն, զոր ձեր հոգւոյ փրկութեան համար
բարւոք տեսած էի. այս ինքն հրաժարիք ձեր
մոլար կրօնէն և ընդունիք զենիմազգեզնը:
Այլազգ պիտի ստիպէք զիս անտեսել ձեր
վաստակն, արիւնաքամ ընել զձեղ երկրիս
անջուր անազատներու մէջ և ձեր կիներն
ու որդիները, ազգն ու տակը բնաջինջ ընել:
Այս սպառնալիքի առաջ լուցին նախա-
րարները. միայն Վարդանն էր, որ համար-

ձակութիւն առաւ ըսելու թագաւորին . Պատ-
րաստ ևմ ծառայութիւնս առաւել չափով մա-
տուցանել . բայց կրօնս , զոր ի մանկութենէ
ուսած եւ պաշտած ևմ , չեմ կընար ազդուած
մարդկային երկիւղէ՝ ուրանալ : Հայ նախա-
րարները նկատեցին Յազկերտի աչքերուն
մէջ սաստիկ սրտմառութիւն . խնդրեցին իրմէ ,
որ թոյլ տայ իրենց ժամանակ խորհելու այս
ծանր հարցի շուրջը : Շնորհուեցաւ անոնց
խնդիրքը . եւ փակուեցաւ ատեանը :

Սասանեան բռնապետի անմիջական
սպառնալիքի տակ էին երեք քրիստոնեայ ազ-
գերու տանուաէրները : Անոնց մեծազոյն մասը
միտեցաւ կեղծեօք ընդունիլ մոզական դենը .
իսկ վերազարձին հայրենիք կամ զէն ի ձե-
ռին պաշտպանել քրիստոնէութիւնը եւ կամ
դաղթել արտասահման : Վարդան հակառա-
կեցաւ ի սկզբան այս խորհուրդին . բայց ի
վերջոյ տեղի տուաւ մեծամասնութեան ձոյ-
նին : Երդուեցան Աւետարանին վրայ ան-
խախտ մնալ այս ուխտի վրայ :

Յայտնեցին թագաւորին , թէ կ'ընդունին
դենիմազգեզն : Մտան ատրուչան Երկրապա-
գելու կրակին : Եւ յուզարկուեցան մեծամեծ
պարզեններով եւ չքով : Կ'ընկերանային իրենց
բազմաթիւ մոզեր : Թագաւորը իրեւ պա-
տանդ պահեց իր քով Աշուշայ բղեշխը . իր
քով էին նաեւ Վասակի որդիք Բարիկ եւ
Ատրներսէն (տպ . Ամիրներսէն) , որոնք հա-
ւանօրէն տարիներ յառաջ բերուած էին :

3.

ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԻՒՆ

Հայ նախարարները կոխեցին հայրենի հողը, «ողջք եւ ոչողջք, կենդանի կիսամեռք», ինչպէս կ'արտայացառի Պատմագիրը։ Անոնց ընդառաջ Ելան խաչով եւ Ս. Գրիգորի նշխարներով եւ սաղմոսերդութիւններով Եկեղեցւոյ պաշտօնեաները։ Ուղեւորներու դէմքերուն այլայցլութիւնը եւ կարաւանին մէջ բազմաթիւ մոգերու ներկայութիւնը կը հիսածափէ դիմաւորողները։ Կը լոեն սաղմոսերդութիւնք, լսելի կ'ըլլան ճիչք եւ կականք։ Սրտաճմլիկ կը նկարագրէ Պատմագիրը «ուրացեալներու» ընդունելութիւնը իրենց ընտանիքներէ։

Կը պահանջէին պարագաները, որ տանուաէրները մի առ ժամանակ մոգակրօնիկ տարագի տակ երեւային։ Այս անտանելի կացութեան չկրցու երկար հանդուրժել Վարդան Մամիկոնեան։ Ան հաւաքեց Մամիկոնեան զերդաստանն, բացատրեց իրողութիւնն եւ իր մտածմունքը։ Միարան հաւանութեամբ Վարդան եւ իր Եղբարք ճանապարհ Ելան ընտանեօք գաղթելու Հոռմէական բաժին, Բասեն-Տուարածափ գծով։ Կարաւանին հանգիստ տուին Արամանաց գիւղը։

Սպարապետի գաղտնի փախուստը ցնցեց Հայ աւագանին։ Փութաց Մարզպանն Վասակ կանչել իր քով աւաղանին եւ միջոց

ժամանել ետ կեցնելու վարդանը։ Կը բերենք
Երդման Աւետարանը։ միւսանգամ կ'երդնուն
մնալ Հաստատուն նախկին որոշման ուրայ։
Կը յանձննեն զայն երեք եկեղեցականի եւ երեք
նախարարի Վասակի մէկ նամակով հաղթէով
Հասցնել Վարդանի։ Սուրհանդակները կը
հանգիսլին Մամիկոնեաններու Արտանայ
գիւղը։

Վասակի թուղթը ողահած է մեղի Դ.
Փարպեցի (83) այսպէս.

«Զի՞ ես փախուցեալ, եւ կամ զի՞նչ է
երկիւդդ քո, յորմէ դուդ երկնչիս եւ ինչ ոչ
յայտնեցեր. արդ մի փախչիր եւ մի՛ երկնչիր
յումեֆէ. զի քէ յԱրեաց տեսոնէն եւ ի նորին
ուժոյ զարհուրեալ ես՝ մի երկնչիր. դարձի՛ր.
եւ նամակ առնեսք առ Կայսր եւ զանձին մեր
նմա ի ծառայութիւն տամք. եւ նա հուա-
տա՛, քէ զայսպիսի մեծ աշխարհ նմա մեր
կամաւ ի ծառայութիւն տամք՝ խնդութեամբ
եւ կամաւ յանձն առնու, եւ զօր տայ մեզ.
եւ նոքա եւ մեք միաբանեալք՝ միշտ աշխատ
ունիմք² զտէրն Արեաց եւ զԱրփս։ Ապա քէ
Կայսր այլազգազոյն ինչ խորի եւ չնանաչէ
զիւր օգուտսն՝ եւ ես մինչ Վրաց մարզպանն
էի եւ Դուռն Աղուանից յիմում ձեռին եր՝
բազում զօրագլուխք Հոնաց ընդ իս բարեկա-
մացան ուխտիւ եւ երդմամբ, եւ այսօր նո-
վին երդմամբ երբեւեկեն առ իս. եւ հարկս
ամենայն աշխարհիս Հայոց առ իս են, եւ

² Խօմացիք՝ առնեմք։

գործակալք ամենայն յիմում ձեռին են, եւ այլ եւս բազում կարասի, զոր ի պարսիկ գործակալացն հանի՝ որ աստ ի Հայու էին, եւ յիմում գանձի կայ. յորմէ թէ զմի մասն Հոնաց տամ տանել՝ անտի այնչափ սաստիկ հանեմ Հոնս, որչափ զի հողն Պարսից շրաւիցէ նոցա յաւարի» :

Պատգամաւորները կը պարզեն Սպարապետին առաջ այն անել կացութիւնը, որ սիրտի ստեղծուէր իր մեկնումով, եւ թէ անկեղծ են մարզպանին խօսքերը : **Վարդան մահէն չէր որ կը փախչէր.** իշխանաց անտարբերութիւնը հանդէպ ուխտին եւ իր խղճին խոյթն էին որ ստիպած էին զինքը հեռանալ երկրէն : **Վարդան տեղի կու տայ.** կը հաւանի վերադառնալ : **Պատգամաւորներուն մէջ էր նաև Արշաւիր Կամսարական,** Վարդանի վեսան (83 «ընդ որս յղեաց եւ զիս») :

Այժմ կ'որոշէ Հայոց աւագանին բարձրացնել ապատամբութեան դրօշը : Բայց որովհետեւ Աշուշայ րդեշին եւ Վասակի երկու որդիք պատանդ էին Տիգրոն, խոհեմութիւն կը համարին հապճեղ ընթացքով չվտանգել անոնց կեանքը :

Այլազգ կը խորհէր Վահան Ամասունի :

Դ. **Փարագեցի հոս տեղիքու ունի,** որ ուշագրաւ է . «Բայց իշխանն Ամասունեաց Վահան ոչ տայր զուլ եւ զաղար զօրավարին Հայոց Վարդանայ. այլ մերթ ինքեամբ եւ մերթ այլովք ստիպէր՝ վազվաղակի յայտնել

զիրս ապստամբութեանն, կարծեցուցանելով
որպէս հոգւոյ եւեթ հոգալ զգիւտ փրկու-
թեան. բայց ոչ հոգալով ինչ կարի յայն
միտս՝ ըստ խօսիցն վութացուցանէր զյացո-
նել իրացն, այլ վասն մթերից առաջին ոխու-
թեանն, զոր ունէին առ միմեանս իշխանն
Սիւնեաց Վասակ եւ տէրն Ամատունեաց Վա-
հան։ Բայց ըստ ծանր խոհականութեանն
իւրոյ հայեցեալ նկատէր, թէ կա՛մ չհաւա-
նեալ ապստամբել իշխանն Սիւնեաց Վասակ՝
մեռանի յիւրոցն ընկերաց անարժան մա-
հուամբ, կա՛մ թէ հաւանեալ առ վտանգին
ապստամբել՝ արգելեալ անզրէն ի Դրանն
որդիքն երկոքեան չարաշար կենօք վտան-
գեալ պատահեն մահու եւ կամ բազմաժա-
մանակեայ կարեւոր կապանաց եւ բանդից
զիսկեալք՝ տանջին անխնայ» (60)։

Նախարարներու եւ Մարզպանի մէջ եղած
այս եւ նման անհամաձայնութիւններն ոչ
միայն ներքին միութեան կը մնատէին այլ եւ
սուրբ ձեռնարկութեան գաղափարական վե-
հութեան կը բերէին ստուեր։ Այս անհամա-
ձայնութիւններու պատճառ կարելի է համա-
րիլ Վասակի նկարագիրը, որ ինչպէս Կորիւն
ներկայացուցած էր, էր «այր խորհրդական
եւ հահճարեղ եւ յառաջիմաց»։ Ան այժմ
Հայոց մարզպանն էր, եւ իրրեւ այսպիսի կը
վարէր իշխանութիւնը «հզօրապէս ճոխու-
թեամբ» եւ օրինական խստութեամբ, որ
դատուած էր «սաստիկ բանութիւն»։ Փար-

պեցի կը գրէ, որ Վարագվաղան «ոչ կարէր հանդուրժել սաստիկ բռնութեան աներոյն՝ յաղաղս հզօրապէս ճոխութեանն, որով վարէր ի ժամանակս իշխանութեան իւրոց» (39): Շահապիվանի Փողովին ներկայ էր Վասակ. անոր կանոններու խիստ չեշտը և սահմանած տուղանքներու խստութիւնը անշուշտ Վասակի «ճոխութեան» հովանաւորութիւնը կը վայելէին: Մենք չենք գիտեր այն շարժառիթները, որոնք դրդեցին Մարզպանը առնելու Ամատունեաց տիրոջ ձեռքէն հազարապետութեան պաշտօնը: Մարզպանի ընթացքը ըլլար իսկ անիրաւ, ոլէտք էր անյիշաչարօրէն զտներ ներողամտութիւն ժամանակ մը, երբ ազգային մշակոյթը, Եկեղեցին և քրիստոնէութիւնը վտանգի մէջ էին և կարեւոր էր սերտ միութիւն և ձեռնիձեռն զործունէութիւն:

Ունէին նախարար և սեպուհ իրենց առջեւ ինքնապոհ և մեծողի սպարապետն օրինակ, Վարդան Մամիկոնեանը, որ գիտակից բռպէին, արհամարհած ամէն անձնական գձութ հաշիւ «ոչ ի բանս ինչ ուրուք հայէր, ոյլ զհոդ ընկերացն հողայր և ի նահատակութիւնն ցանկացեալ ընթանայր» (60):

Հազար Փարապեցի անփոյթ զտնուած է ոյս անցքերու ժամանակադրութիւնը աւանդելու մեզի: Դէպքերը պէտք է պատահած ըլլան 449 տարւոյն: Յազկերտի հրովարտակը դրուած թերեւս զարնան վերջերը, Նախա-

բարներու երիխն ի Դուռն՝ Օգոստոս 1 (նաւասարդ 1, տարեղարձ գահակալութեան Յաղկերտի Բ.)։ Վարդանի մախուսաը և վերադրաձը՝ Սեպտեմբերի սկիզբը։ Հայրանակը կը ձմերէ (հոկտ.—փետրուար) Վաղարշապատ։

Ապստամբութեան ծրագիրը կը դարրնուի 449/450 ձմեռը։ Գարնան վերջերը (450) կը բարձրանայ բանակը Մաղկոտն դաւառ «ի տեղիս հովոց», Անգղ ամուր բերդի մոտերը կը հաստատեն բանակետղը։

Այսպէս սահեցան անցան ամիսներ։ Մողերը, որոնք իրեւ ուսուցիչ բերուած էին, նկատեցին, որ իրենց երեսը նայող չկայ։ Ոչինչ ձեռնարկուեցաւ ժողովուրդը մազդէական գենին մէջ հրահանդելու։ Նաեւ չսահմանուեցաւ իրենց դարման եւ ոռձիկ։ Կանայք կը գարշէին տեսնել զանոնք, թոյլ չէին տար իրենց զաւակներուն անոնց առջեւէն իսկ անցնիլ. իսկ նախարարները, որոնք իրենք զիրենք «ուրացող» կ'երեւցնէին, «սուտ վարդապետացն, այսինքն մոզերուն, եւ հաց ուտել առաջի իւրեանց չտային թոյլ»։ Զգացին անոնք, որ ոչ ոք տրամադիր է աշակերտիլ իրենց, արհամարհուած են եւ լքուած։ Միւս կողմէ կը նկատեն, թէ ծածկաբար ապստամբութեան կը պատրաստուի աշխարհը։ Կ'աճապարեն զաղանօրէն ի Դուռն հասցնել իրենց քաղած տեղեկութիւնները ապստամբական չարժումի մասին։

Ապստամբութեան խորհուրդի երկար ձգձգումը անխոհեմութիւն համարեցաւ վարդան։ Իր քով կը հրաւիրէ զաղտնի խորհուրդի եպիսկոպոսները, ականաւոր երէցներն եւ աւագ տանուտէրներն եւ սեպուհները, առանց Մարզպանի գիտութեան։ Կը յայտարարէ անոնց, թէ կարելի չէ այլ եւս ընդյատակեայ զործել, վասն զի ապստամբելու համբաւը լսուած է արդէն ամէն կողմ։ Պէտք է յայտնի զործի անցնիլ։ Զանդաղան Աստանցի, որ այս ժողովի մէջ խօսուածները վասակի ականջը կը հասցնէ, կը սպանուի։ Միւսանդամ հաւաքուելով ժողովականք, ի միասին՝ կ'երթան Մարզպանի ապարանքը եւ կը զնեն անոր առջեւ ժողովին որոշումը։ Վասակի խոհեմութիւն կը թուի յայտնի ապստամբութիւնը դեռ ժամանակ մը յապազել։ բացց ապա կը հարկադրուի տեղի տալ։ Կը բերեն Երդման Աւետարանը, միւսանդամ կը կրկնեն Երդումը. եւ որոնք որ չէին դրած Երդման տակ իրենց կնիքը, կը կնքեն։

Ապստամբութիւնը յայտարարուած էր (450 ամառ)։ Ռամիկ զինուորներէն թիւ մը, առանց աւագներու հրամանի, կը խուժէ «ի տուն մոխրանոցին», Զարեհաւան գիւղը, կրակարանը ջուր կը նետէ եւ մողերէն մաս մը կը սպանէ³։

Ամառ էր, հայ բանակը տակաւին ամա-

³ Բնագիրը՝ «արս ի նոցանէ թուով սպանին», կ'ենթագրէ որոշ թիւ մը, որ զուրս ինկած է։

բանոցի մէջ, երբ Աղուանից ազատներէն լուր կը հասնի, թէ Միհրներսէն, Արեաց հազարավետը Փայտակարան եկած է, զօրք կը հաւաքէ Աղուանից աշխարհի վրայէն Հայաստան արձակելու. եւ խորհուրդ կու տան Աղուանքի մէջ պատահիլ անոնց :

Հայ բանակը կը փութայ իջնալ Այրարատեան գաւառ : Մարզպանն Վասակ կ'առաջարկէ Վարդանին առ ձեռն բանակով ելլել Պարսից ընդառաջ . իսկ ինքը յանձն կ'առնէ մնալ միջնաշխարհ, դիմադրելու Միհրներսէնի, ևթէ ուրիշ ճանապարհով Հայաստան մտնել փորձէ :

Վարդան յանձն կ'առնէ իրեն եղած առաջարկը մէկ պայմանով : Որոշած էինք, կ'ըսէ, Կայսեր պատգամաւորութիւն մ'ուղարկել եւ անոր օգնութիւնը խնդրել . նախ սլէտք է պատգամաւորութիւնը ճանապարհ Ելլէ . ազա միայն պատրաստ Էմ անյապաղ կտարաբելու ինչ որ կը հրամայէք :

Ինչպէս տեսանք վերապոյն Վասակի Թուղթէն, Մարզպանը նախատեսած էր զիմել Կայսեր օգնութեան, եւ եթէ անկէ չգտնէ թիկունք, նիզակակցութեան հրաւիրել Հոները . որովհետեւ չէին կրնար յուսալ թէ Մարզպանական Հայաստանի մատակարարած տկար ոյժով հնարաւոր պիտի ըլլար Սասանեան Պետութեան բազմատարած բանակներուն զիմակալել (Հմմտ. Փարս. 119, 22. 138, 38. 168, 10—15) :

Մարզպանը կը գրէ նամակներ թէու ք. Կայսեր եւ իր Սերակոյտին, նոյնպէս առ Սպարապետն Անտիոքայ. կը գրէ առանձին առանձին թուղթեր նաեւ արտաքոյմարզպանական Հայաստանի Մեծ Հայոց իշխաններու, Աղձնեաց, Անդեղ տան, Ծոփաց, Հաշտենից, Եկեղեաց եւ այլ գաւառներու: Այդ նամակները կը կնքեն նաեւ Հայոց տանուաէրները:

Կայսեր կ'առաջարկէին աշխարհովին մտնել իր ծառայութեան, եթէ յանձն առնէ իր բանակներով թիկունք կանգնիլ իրենց: Հայ իշխանները կը հրաւիրէին նիզակակցութեան: Որովհետեւ նաեւ Վիրք եւ Աղուանք նոյն պայմաններու տակ կը գտնուէին, նոյնպէս անոնք պիտի նիզակակցէին Հայոց հասարակաց թշնամւոյն դէմ: Այսպէս բովանդակ հիւսիսային քրիստոնեայ ժողովուրդները Հոռմէական Պետութեան հետ միացած պիտի դիմագրէին Սասանականին. «Էւ նոքա (Յոյնք) եւ մեք միարանեալք միշտ աշխատուիմք (առնե՞մք) զտէրն Արեաց եւ զԱրիս», կը գրէր Վասակ Վարդանին:

Դեսպաններ կը կարգուին Վահան Ամատունի, Հմայեակ Մամիկոնեան եւ Մեհրուժան Արծրունի (Փարալ. 63. այլուր կ'ըսուի. «զՎահան Ամատունի եւ զայլս ի նախարարցն յիւրաքանչիւր տոհմէ ի Հոռոմս արձակեաց», էջ 84): Անշուշտ զՎահան, որուն զիտաւորութիւններուն ծանօթ էին, անվիւսա

ընելու համար ներս առած էին զեսպահութեան մէջ :

Դեսպահութիւնը կը մէկնի : Կը մէկնի նաեւ վարդան առձեռն զունդով Աղուանից աշխարհ :

Դեսպահները կը հասնին կ. Պոլիս եւ կը ներկայանան կայսեր եւ իր Ծերտակոյտին : Թէոդոս Բ. կը խոստանայ ընդառաջ դաւ Հայոց . եւ մինչ կը պատրաստէր «զիրս խոստման» , կը վախճանի արկածով մը (2 յուլիս 450) : Իրեն յաջորդ կը կարգուի Պուղքերիա , իր առաքինի քոյրը , որ ամուսին կ'առնէ քաջ զօրավարն Մարկիանոս (25 օգոստոս 450) . որուն համար կ'ըսուի թէ էր խոհեմ եւ ամուր նկարագրով անձնաւորութիւն , բարեպաշտ եւ արդար : Նորընտիր կայսրը խորհուրդ կը հարցնէ Հայոց առաջարկի մասին իր արեւելեան իրաց հմուտ աւագանւոյն , Անատողիոսի , որ արեւելեան բանակին հրամանատարն էր , եւ Փղորենտիոս պատրիկին , որ 428—429ին եւ 438—339ին եղած էր Praefectus praetorio Orientalis⁴ : Անոնք խորհուրդ չտուին կայսեր բեկանել 385ին կնքուած խաղաղութեան դաշինքը եւ միջամուխ ըլլալ պատերազմի մը , որուն ելքը կարելի չէ զուշակել («զրկուել պատերազմաւիրս մի խաղաղացեալս եւ ի բաց հանել զաշխարհ մի ի ծառայութենէ թագաւորին

⁴ Seeck: Pauli-Wissowa, Enzyklopädie, Suppl. VI, 2, 2758—2790.

իւրեանց։ Այլ եւ զելս անյայտ իրացդ պարուէ ածել զմտաւ, զոր ոչ ոք կարէ զիտել, թէ որովէ՛ս, զիւրա՞ւ եւ կամ սաստիկ պղտորմա՞մբ պատերազմդ եղեալ վճարեսցի»։ Փարոլ. 73—74)։ Այս պատասխանը ստացան հայ գեսպանները հաւանօրէն նոյն տարւոյն սեպտեմբերի սկիզբը։ Աւստի զեզերած էին կոյսերական քաղաքին մէջ իրր երկու ամիս։ Վերադարձին երբ հասան Խաղափիք, լսեցին թէ Հայոց եւ Պարսից մէջ ընդհարումները սկսած են։ Խոհեմութիւն շհամարեցան անցնիլ սահման, ամբացան Պարսիար լերան ամբոցներէն միոյն մէջ։

4.

ԽԱՂԵԼՂԻ ԿԾԻՒԾԸ

Վարդան իր բանակով կը հասնի Աղուանից աշխարհը։ Իմանալով անոր յառաջախաղացութիւնը՝ կ'աճապարէն Պարսիկները անցնիլ յայսկոյս կուրի եւ զիրք բռնել Խաղիսդ զիւղին քով։ Կը զգայ Վարդան թէ սակաւաթիւ է իր զօրքը համեմատութեամբ Պարսկին. բայց չի վհատիր։ «Եւ հասեալք ի ժամ մարտին՝ հայեցեալ տեսանէին ըստ օրինի կարգման ճակատելոյ (տպ. նկատելոյ)՝ զգունդսն Պարսից»։ Յօրինեց նաև Վարդան իր ճակատը։ Աջ կողմին զօրագլուխ կարգեց իր վեսան Արշաւիր Կամսարականը, ձախ կողմին Խորէն Խորխոռունին, իսկ միջինը առաւ ինքը։ Պարտուեցաւ Պարսիկը եւ

դիմեց փախուստի յայնկոյս զետին։ Յաջորդ
օրը միւս կողմը անցան նաև Վարդանանք։
Յառաջացան մինչեւ ձորայ պահակը կոտո-
րեցին պարսիկ պահակապանները և յանձնե-
ցին պահպանութիւնը ազուան (իմացիր՝ ա-
լան) թագաւորազն Վահանի։ Ուզարկեց
դեսպանութիւն մը Հոնաց, որոնք յանձն
առին օգնել Հայոց, երբ պէտքը զգացուի։
Այս դեսպանութիւնը առանց տարակուսի ա-
ռաքած էր Վարդան մասնաւոր յանձնարա-
րութեամբ մարդպան Վասակի, որ նախա-
տեսած էր, ի դիպուածի որ Կայսրը յանձն
շառնէ օգնել Հայոց, դիմել Հոնաց օգնու-
թեան (83)։

5.

ԱԽԱՐԱՑՐԻ ՃԱԿԱՏԸ

Աշուն էր արդէն, երբ վերադարձաւ
Վարդան Աղուանքէն Այրարատ ձմերելու
հոն։ Գիտէին թէ Յազկերտ ձեռնամած պիտի
չինար։ Անցուցին ձմեռնային ամիսները։ կա-
տարեցին զատկական տօնը (8 ապրիլ 451)
իրենց ընտանեաց հետ։ Քիչ յետոյ լուր հա-
ստ, թէ պարսիկ բանակ մը միջամտի
եղած է Հեր և Զարեւանդ զաւառ։ Վարդան
հրամայեց զօրակոչ և անյապաղ շարժեց
բանակը։ Առանձար Ամատունի ուզարկուե-
ցաւ 300ով լրտեսելու պարսիկ զօրքի շար-
ժումները։ Բանակին զօրավարներն էին Մուշ-
կան Նիւսալաւուրտ և Դողվան։ Անոնք կը

Հետապնդէին իջնալ միջնաշխարհ։ Վարդան որոշեց բախիլ անոնց Հեր եւ Զարեւանդ գաւառին մէջ։ բայց գտաւ զանոնք Արտազի մէջ, Աւարայր գիւղի մօտ, տղմուտ գաշտի մը առաջ բանակած, երամարձակ, անսպատրաստ։ Կարող էր յանկարծական յարձակումով մը մեծապէս վնասել անոնց։ բայց խոհամազոյն նկատեց նախ հանդիսաւ տալ իր զօրքին։ 25 մայիսին, Պենտակոստէից պահոց ուրբաթ օրը, բանակ գրաւ Պարսից դէմ յանդիման։ Իր հետ էին կաթողիկոսն Յովսէփ երէց, Ղեւոնդ երէց եւ ուրիշներ։ Անոնք աղօթեցին ամբողջ գիշերը եւ քաջալերեցին զօրքը։ Հաւախօսին մասուցուեցաւ պատարագ, զօրքը հաղորդուեցաւ։ Առաւօտ էր ձակատ յօրինեցին Երկու կողմերն ալ։ Վարդան բաժնեց իր զօրքը Երեք առաջի։ միջնոյն զօրագլուխ կարգեց Միհրշապուհ Արծրունի մարդարեսք, անոր նիզակակից նշանակեց Արշակը Կամսարականն եւ Արտակ Մոկացին։ Աջ թեւին զօրագլուխ անուանեց Խորէն Խորխոսունին, անոր նիզակակիցներ՝ թաթուլ Վանանդեցին եւ Ներսէ Քաջրերունին։ ձախ թեւը առաւ ինքը սպարապետն Վարդան, և իրեն նիզակակից՝ Փափազ Առաւեղեան։ Իսկ իր եղբայրն Համազասպեան թողուց վերջապահ, պատուիրելով, որ ոչ մէկը բոնադատէ կոռւելու, այլ միայն յորդորէ։

Յարձակումը տեղի կունենայ։ Կը բախին Երկու անհաւասար կողմերը իրարու։

ի սկզբան կը յաջողին Վարդանեանք պարսիկ զօրքը ի փախուստ դարձնել:

Հոս Փարապեցւոյ Պատմութենէն թուղթ
մը դուրս ինկած կ'երեւայ, ուր կը պատ-
մուէր կոռուին շարունակութիւնն եւ Վար-
դանի եւ այլ 8 սեպուհներու եւ 276 զինուոր-
ներու նահատակութիւնը: Սեպուհներէն կը
յիշուին Խորէն Խորխոսունի (զօրագլուխ աչ
թեւին), Արտակ Պալունի, Տաճատ Գնունի,
Հմայեակ Դիմաքսեան, Ներսէհ Քաջրերունի
(նիզակակիցն Խորէնի), Վահան Գնունի, Ար-
ոէն Բնծայնի եւ Գարեգին Սրուանձտեան.
ուստի ծանրագոյն յարձակման ենթարկուած
է առաւելապէս աչ թեւը:

Պատերազմը տեւած է մինչեւ Երեկոյ:
Հայերը կոռւած են աննման քաջութեամբ:
276 կորուստի գէմ զիտապաստ Երկիր կոր-
ծանած են 3544 պարսիկ: Յոզնած պարտա-
սած Հայ բանակը կը զգայ ինք զինքը անբա-
ւական շարունակելու պատերազմը: Զօրքի
մէկ մասը կը զիմէ փախուստի: Պարսիկը
տեսնելով քայքայուած Հայ բանակը, կը
շրջապատէ զայն. զոմանս կը կոտորեն. ու-
րիշներ կը ձերբակալեն: Ոմանք կը յաջողին
դուրս գալ արգելափակէն եւ փախչիլ զիշե-
րախառն: Յաջորդ առաւօտ փախստական-
ներէն ոմանք կը բոնուին եւ կը կոտորուին
սրով կամ փիղերէն ոտնակոխ: Իսկ մնացեալ
փախստականները կը ցրուին Հայաստանի
այլեւայլ կողմերն եւ կ'ապրին: Յետ պատե-

բազմի կոտորուածներու թիւը կը նշանակէ
Փարպեցի 750: Հայոց կորուստին ընդհանուր
թիւը կըլլաց 1036 (կամ 1026):

Վերապրածներու թուին մէջ են՝

Միհրշապուհ Արձրունի (86) (Հրամա-
նատարն միջնոյն):

Արշաւիր Արշարունի (86) (Նիզակակիցն
Միհրշապուհի):

Համագասպեան Մամիկոնեան (86) (Վեր-
ջապահն):

Փափաղ Առաւելզեան (86) (Նիզակակիցն
Վարդանի):

Առանձար Ամասունի (86):

Պատերազմէն ետքը Մուշկան Նիւսալա-
ւուրտ կը տեղեկագրէ թագաւորին պատե-
րազմի ելքի մասին, տալով յանուանէ Երկու
կողմերու ալ ունեցած կորուստները: Յաղ-
կերտ իրրեւ յաղթութեան աւետիս չընդու-
նիր իր զօրավարին տեղեկաղիրը. Երբ կը
լոէ «լաւ արանց», այսինքն երեւելի զօրա-
գլուխներու եւ յատկապէս վարդան Մամի-
կոնեանի մահը, շատ կը վրդովի. «յահաւոր
սուդ ընկղմեալ խոռվէր»:

6.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԵՏՔԸ

Յաղկերտ Հրաման կ'արձակէ զօրավա-
րին վերադառնալ բանակովը. իսկ Հայաս-
տանի մարզպանութիւնը յանձնել Ատրոր-
ժիզե Արշակ(ե)անի, որ էր Հայոց աշխար-

հէն (տոհմանունը չէ յիշուած)։ Թաղաւորը իր հրովարտակին մէջ կը յանձնարարէր նոր մարզպանին ջանալ չընդուսեցնել Հայերը, այլ սիրով նուաճել զանոնք, իսկ «զպաշտօն քրիստոնէութեանն համարձակապէս ունել ամենեցուն»։

Այս հրամանի համաձայն կը գրէ Առարումիզդ ամէն կողմ խաղաղութեան թուղթեր, կը յորդորէ փախստականները աներկիւղ վերադառնալ իրենց տուները, ապրիլ քրիստոնէական օրէնքով, նուիրուած երկրին մշակութեան։

Գրեց նաև Յաղկերտի բերնէն թուղթեր փախստական Հայ նախարարներուն, որոնք ամբացած էին անմատոյց բերդերու մէջ։ Կը վստահացնէր անոնց երդմամբ, թէ «ոչ զոք սպանանեմք ի ձէնջ եւ ոչ զտէրութիւնդ եւ զպատիւ հանեմք յումեքէ»։ Հաւատացին անոնք եւ նուաճուեցան։ Բայց Առարումիզդ ուղարկեց ապա զանոնք ի Դուռն պատասխանատութեան։

Այդ իշխաններն են.

1. Միհրշապուհ Արծրունի,
2. (Տաճատ) Ամատունի,
3. Արշաւիր Արշարունի,
4. Շմաւոն Անձեւացի,
5. Փափադ Առաւեղեան,
6. Վրէն Տաշրացի,
7. Ապրոսամ Արծրունի. Եւ ուրիշներ։

Ապատամքութեան մասնակից և կեղեցականներէն կալանաւորուեցան և Դուռն ուղարկուեցան .

1. Յովսէփ Երէց (կաթողիկոս),
2. Ղեւոնդ Երէց Վահանդեցի,
- 3—4. Սամուէլ և Աբրահամ Արածեցի
Երէցներ,
5. Սահակ Էպ. Ռշտունեաց,
6. Մուշէ Երէց Ազրակեցի,
7. Արշէն Երէց Եղեղեցի,
8. Քաջաջ սարկ. Ռշտունի,
- (9. Թաթիկ Էպ. Բասենոյ) :

Ի Դուռն հրաւիրուեցաւ նաեւ Միւնեաց աէրն Վասակ, Համար տալու իր մարզպանութեան վերջին Երկու տարիներու գործունէութեան մասին։ Նա պատասխանատու էր Հայոց ապատամքութեան։ Վասակ Պարսից հետ ընդհարումներուն չէր մասնակցած։ Ան մնացած էր Միջնաշխարհ։ Յեղափոխութեան առաջին օրերուն տեղի ունցած էին յարձակումներ Պարսից ատրուշաններու վրայ և կոտորուած էին մողեր, բայց առանց հրամանի դինուորական իշխանութեան։ Բոլոր ժամանակ ցոյց տուած էր ան ինքինքը առ արտաքսանհաղորդ ապատամքական շարժումնին։ Այս պատճառաւ ալ Դրան տւագանին և թագառուուր ընդունեցան զինքը մեծարանօք և չքեզութեամբ։

Հասան կալանաւոր նախարարներն, ա-

նոնց զաւակներու խումբն եւ կալանաւոր եկեղեցականներու դասը Տիգրոն:

Միհրներսէն Հարցաքննեց նախ եկեղեցականները. անոնք համարձակութեամբ ջառագովեցին իրենց ընթացքը. Միհրներսէն դաւա զանոնք արժանի մահապարտութեան: Խակ Հայոց տանուտէրներու եւ սեպուհներու մասին հրահանգեց, որ պահեն զանոնց «խխտեապանօք»: Ապա դնաց արքայից արքային եւ տեղեկացուց անոնց զալուստը: Հրամայեց թագաւորը, որ միւս օր մէծ ատեան դումարուի:

Ներկայ էին ատեանին բոլոր Արիք եւ Անարիք, աւագանին եւ մոգերը: Կանչուեցան կալանաւոր նախարարներն եւ սեպուհները: Թագաւորը դարձաւ Հայոց եւ Հարցուց. ի՞նչ խելքով համաձակեցաք ապստամբիլ Արեաց դէմ. ի՞նչ բանի վրայ վստահացած առիք այդ վտանգաւոր քայլը:

Լուռ կեցան ամբաստանեալները: Կըրկնեց թագաւորը իր Հարցումը: Այս անդամ խնդրեցին անոնք, որ թոյլ տայ արքայն իրենց նշանակել մէկը, որ պատասխանէ իրենց կողմէ: Անդիրքը չնորհուեցաւ:

Յառաջ անցաւ Արշաւիր կամսարական եւ խօսեցաւ իր ջատագովականը ամենայն համարձակութեամբ, Հակիրճ եւ ապացոյցներով:

Ապստամբութեան շարժառիթը թագաւորին հրամանը ցոյց տուաւ, որով կը ստիպէր

զիրենք հակառակ իրենց կամքին ուրանալ քրիստոնէութիւնը և ընդունիլ Պարսից գենը: Բողոքեցին իրենք: և չեղան լսելի: Հարկադրուած դլուխ խոնարհեցուցին, բայց կեղծիքով ուրացան. որոշեցին հայրենիք հասնելի ետքը առնել ընտանիքները և դադթել արտասահման: Վարդան իր ընտանիքով մօտեցած էր արդէն Հոռմէական սահմանին, երբ Վասակ ճեպընթաց սուրհանդակներով համոզեց զինքը, որ վերադառնայ. և ի միասին դեսպաններ զրկենք Կայսեր, առաջարկենք Ենթարկուիլ իր ծառայութեան, եթէ ընդունի զմեզ և պաշտպանէ զօրքով: Նամակները զրուեցան և կնքուեցան Վասակի և այլոց կնիքներով. դեսպանները հանուեցան ճանապարհ: Իսկ Վարդան իր զունդով Պարսից դէմ ելաւ Վասակի հրամանով: Դրուած նամակներու ընազիրները Վասակի կնիքներով կը զնէ Արքային առջեւ՝ աւարտելով իր խօսքը. «Ուր զրեալք և կնքեալք ի միջի են, որպէս ձեր արդարութիւնդ խնդրէ, աւելորդ բանից և շատխօսութեան պէտք անդ ոչ են» (82—84):

Ափ ի բերան կը մնան ունկնդիրները: Ատեանի առջեւ զրուած վաւերագիրները, որոնք Հայոց գիմումը Կայսեր կը ներկայացնէին, վրիպած էին պարսիկ լրտեսներու զիտութենէն: Անոնք Հայոց մարզպանի, որ Պարսից պաշտօնեան էր, զիւանագիտական յարաբերութիւնը Հոռմէական Կայսեր հետ

հրապարակալուր կ'ընէին։ Անոնք դատավճիռներ էին Վասակի համար. քրէական յանցանք։ Բայց զարմանալի է, որ արքայից արքան փոխանակ մահապարտութեան վճռի կը բաւականանայ միայն առնուլ անոր ձեռքէն Սիւնեաց տանուտէրութիւնը. «Բայց զայս զիտեա՛ զի յայսմհետէ Սիւնեաց տէր չես... եւ զհարկեր զիմոյ աշխարհին Հայոց եւ կամ զՊարսկացն, զոր սպաներն (՝, սեպհականեցե՞ր, սպանեցե՞ր) եւ զկարասին այնչափ զոր հաներ, հրամայեցաք խնդրել ի տանէ քումմէ եւ յորզւոց քոց մինչեւ վճարեսցի ամենայն» (85)։ Իսկ Սիւնեաց տանուտէրութիւնը կը յանձնուի Վարագվաղանի։

Վասակ կը մնայ ի Դրան «ամս ինչ կարի վշտագին եւ նեղութեամբ բազմաւ» եւ կը վախճանի հետու հայրենիքէն։

Կապեալ եկեղեցականները եւ իշխանները կ'ուղարկուին Ապր (Վերին) աշխարհ։

Իշխաններն են.

Արծրունեաց տոհմէն՝ Միհրշապուհ, Շաւասպ, Շնդին, Պարզեւ եւ Տաճատ եւ Ապրսամ։

Մամիկոննեան տոհմէն՝ Համազասպեան, Համազասպ, Արտաւազդ եւ Մուշեղ։

Կամսարականաց տոհմէն՝ Արշաւիր, Թալթ եւ Վարձայ։

Սիւնեաց տոհմէն՝ Երկու եղբարք Բարկէն եւ Բակուր։

Ամառունեաց տոհմէն՝ Վահան, Առանձար եւ Առնակ.

Գնունեաց տոհմէն՝ Առում.

Դիմաքսենից տոհմէն՝ Թաթուլ եւ Սատոյ. «Երկու եւս այլովք տոհմակցովք».

Անձեւացեաց տոհմէն՝ Շմաւոն եւ Առան.

Առաջին Առաւեղենից տոհմէն՝ Փափակ, Վարպղեն եւ Դատ.

Մանդակունեաց տոհմէն՝ Սահակ եւ Փարսման.

Տաշրացւոց տոհմէն՝ Վրէն.

Խոփսենից տոհմէն՝ Բարիկ եւ Յոհան: Բնդամէնը 31 հոգի:

Սուրբ քահաններէն Արրահամ եւ Սամուէլ նահատակուեցան 454 հրոտից ամսի (եւ յուլիսի) 7ին ի Վարդպէս (87):

Բասենի թաթիկ եպիսկոպոսը՝ նոյն տարւոյն յԱսորեստան (88): Խորէն Որկովցի եւ Արրահամ Զենակեցի աքսորուեցան ի Շափուլ Ասորեստանի (94, 106). Խորէն վախճանեցաւ խոստովանողական վարքով, Արրահամ վերադարձաւ եւ ընտրուեցաւ Բզնունեաց եպիսկոպոս (106): Իսկ միւս քահաննաները վկայեցին ի Ահւանդ, 454, հրոտից (եւ յուլիսի) 27ին (101):

Յաղկերտ մեռաւ 457ին: Իր յաջորդն Պերող արձակեց իշխանները կապանքէն, իսկ 465ին չնորհեց անոնց ազատութիւն եւ վերադարձ հայրենիք (110):

7.

ՎԱՍԿԱԿԻ ԴԵՐԸ ԱԶԱՏԱԳԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ՄԵԶ

ա. 449ին, Երբ Արտաշատի մէջ զումարուեցան Հայ Եկեղեցականութիւնն եւ Զինուորութիւնը պատասխանելու Յաղկերտի հրովարտակին, Հայոց մարզպանն էր Վասակ Սիւնեաց տէրը: Հայոց տուած Համարձակ պատասխանին մէջ Վասակի ձայնը անչուշտ ազդողագոյնն եղած էր:

թ. Հայ տանուտէրներու հետ Վասակ ալի Դուռն կոչուած էր, ուր կը զտնուէին իր Երկու որդիք պատանդ: Յաղկերտի սպառնալիքը ինչպէս միւս տանուտէրներուն, նոյնպէս Վասակին կ'արժէր: Չունինք վկայութիւն, թէ այդ սպառնալիքներուն առջեւ առաջին անգամ Վասակն եղած ըլլայ յոզդողդագոյնը: Որոշեցին անոնք առ վայր մի ուրանալ քրիստոնէութիւնը կեղծեօք, եւ վերադարձին կամ իրենց արիւնով պաշտպան կանգնիլ նախնեաց Հաւատքին եւ կամ թողուլ աշխարհն եւ դաղթել արտասահման:

գ. Յաջողեցան իսարել թագաւորը և վերադառնալ երկիր: Ժամանակ մը դեղեւեցան տանուտէրները իրենց որոշման մէջ: Պատասխանատուութիւնը կը ծանրանար առաւելապէս Վասակի վրայ: Վահան Ամառունի ապստամբութիւն կ'ուզէր պարզապէս վնասելու Համար մարզպանին, վրէժինդրութեան ոզւով: Կային տանուտէրներ, որոնք պարսկական քաղաքականութեան կը մի-

տէին . ուրիշներ , որոնք կը խղճահարէին ուրացութեան լուծին տակ : Այս անորոշութեան մէջ Վարդան Մամիկոնեան եղրարց հետ կը նախընտրէ գաղթել Հռոմէական սահման :

Դ . Երբ իրազգած կ'ըլլան Վասակ եւ Տանուտէրները Վարդանի չուի մասին , տակնուվրայ կ'ըլլան ամէնքը : Վասակ կը համոզէ նախարարները , թէ անմիջապէս պատգամաւորներ սկսէաք է ուղարկել Վարդանի ետեւէն , հաւանեցնելու , որ վերադառնայ : Վասակ ինքը նամակ կը գրէ «իւրով մատանեաւ» եւ կը հրամայէ որ աւագ տանուտէրներն ալ գրեն իրենց կողմէն : Իր նամակին մէջ կը խոստանար կայսեր զիմել , Հռեներ հրաւիրել եւն : Վարդան կը վերադառնայ : Այս տեղ ցոյց կու տայ Վասակ իր մտահոգութիւնը , միաժամանակ իր հաստատուն կամքը զիմադրելու բոնապետին զէնքով : Դիմադրութեան ծրագիրը պատրաստուած էր : Կը մնար յայտնի բարձրացնել ապստամբութեան գրօշը : Այս կէտի մէջ կը դանդաղէր Մարդպանը . թերեւս վասն զի իր երկու որդիք պատանդ էին Տիգրոն , հոն էր նաև Աշուշայ րդեշիւ : Եթէ Վասակ արամազրուած ըլլար գրժել Տիգրոնի Երդումը , ովհափ չհետապնդէր , որ Վարդան սպարապետ վերադառնար . որովհետեւ ան ի սկզբանէ հակառակ էր նոյն իսկ կեղծեօք ուրացութեան : Գիտէր անոր ազգեցութեան առաւելութիւնը նախա-

բարներու վրայ : Ամէնէն աւելի ան խոշըն-
կոտն պիտի ըլլար իր նենգաւոր մտածու-
թիւններու , եթէ երբեք նման մտքերու
անձնառուր եղած ըլլար :

Ե . Վարդանի պնդումի վրայ Վասակ ,
ինչպէս կ'ըսուի , «Թէպէտ եւ ոչ կամաւ , սա-
կայն ի հարկէ յանձն առեալ միարանէր»
մեծամասնութեան ձայնին : Կ'երդնուն ամէնքը
Աւետարանին վրայ մնալ քրիստոնէական հա-
ւատքին մէջ հաստատուն , ինչ ալ պատահի :
Ապստամբութիւնը հրատարակուած էր : Ար-
ձագանգը լսուած էր մինչեւ Պարսից Դուռը :

Գ . Խորհուած էր կանխաւ Կայսեր զիմել
Եւ անոր ծառայութիւն առաջարկել եւ օդնա-
կան զօրք խնդրել : Բոցց դևապանութիւնը
կ'ուղարկեն , զարձեալ Վարդանի պնդումին
վրայ , երբ Պարսից զօրքը շարժման մէջ էր
արգէն : Կայսեր եւ ուրիշներու գրուած թուղ-
թերը կը կնքէ նախ Մարզպանը եւ ազա տա-
նուաէրները : Վասակ զիտէր անշուշտ թէ
որքան ծանր էր իր առած քայլը :

Պէտք է ըսել , թէ շատ հապճեալ առ-
նուած է այս քայլը : Առանց կանխաւ չօշա-
փած ըլլալու Կայսեր տրամադրութիւնը , ա-
նոր կը զիմեն , երբ արգէն հրատարակած
էին ապստամբութիւնը յայտնի : Գիտէին ա-
ռանց տարակոյսի իրենց ոյժին անհամեմատ
նուազութիւնը եւ Արեաց լայնատարած բա-
նակներու գերակայութիւնը : Եւ եթէ Կայսեր
պատասխանը ժխտական հնչէր , ինչպէս ար-

դեամբք եղաւ, Հոնական վարձկան ամբո՞խը
ոլիտի փրկէր մարզպանական Հայաստանը
արքայից արքայի վրէժինդրութենէն:

Ե. Ինչպէս կ'երեւայ, զինուորական
գժուարին կացութեան յետոյ անդրադարձաւ
Վասակ, երբ ուշացաւ Կայսեր պատասխանը,
մանաւանդ երբ վերահասու եղաւ անոր ան-
տրամադրութեան: Հոները, թէեւ յայտնած
էին իրենց պատրաստակամութիւնը, հարկ
չտեսնուցաւ օգնութեան կանչել: Այս պա-
րագաներու մէջ խոհեմութիւն համարեցաւ
Վասակ միջնաշխարհին մէջ կարճել ազատա-
դրական չարժման ալիքները. զսպել ամբո-
խային պոռթկումները, խաղաղ պահել աշ-
խարհը և սպասել իրաց առնելիք ընթացքին:

Ը. Վասակ միջամուխ չեղաւ կոխնե-
րուն. սպարապետին յանձնած էր այս սսպա-
րէզը: Արգելք չհանդիսացաւ անոր. ինքն էր
անշուշտ, յայտնի կամ ծածուկ, պատերազ-
մական պիտոյքներու հայթայթիչը: Իր Ախ-
նիներն ալ, Բարեկէն և Բակուր սեպուհները
ապստամբներու չարքին էին:

Պ. Աւարայրի կոռւէն վերջը Յաղկերու
նոր մարզպան կը կարգէ Հայոց: Ապացոյց
մըն էր այս, թէ տժգոհ մինացած էր արքայից
արքայ Վասակէն. թերեւս անոր անշրջա-
հայեցութեան վերադրած ապստամբութիւնը:
Վասակի պատերազմական դաշտէ հեռու
միալը փրկած է զինքը ամէն կասկածէ:

Ջ. Ոչ նախարարները, ոչ Ս. Քահանայք

եւ ոչ ալ Պարսից աւագանին որ եւ է ամ-
րաստանութիւն յառաջ չեն բերած Վասակի
մասին մեծ ատեանին առաջ :

Ժայռց աւագները կ'երեւայ թէ
տժգոհ մնացած էին Վասակի ընթացքէն : Ան
չեր բերած մասնակցութիւն կոռւին : Բայց
ինքն էր, որ կոռւի մղած էր աւագները իրենց
զօրքով : Ան վստահացուցած էր անոնց թէ
Կայսրն օդնական պիտի ըլլայ իրենց, եւ եթէ
յանձն չառնէ Կայսրը օդնել Հայոց, պիտի ըլ-
լան իրենց նիգակակից Աղձնեաց եւ Ծոփաց
տանուտէրները, ի վերջոյ Հոները : Ոչ մէկը
սակայն թիկունք եղաւ իրենց, եւ ոչ իսկ
հայ բանակը իր ամրողջական ոյժով : Աւա-
րայրի ճակատին ճախողութիւնը ցնցած էր
զանոնք . ի՞նչ էր ճախողութեան պատճառը :
Բնագիրը հոս պակասաւոր է : Արշաւիր Կամ-
սարականի բերանը կը դրուի տեղիքս .
«զայնպիսի պիտանի ձեր ծառայ (զվարդան)
սպան (Վասակ) եւ այնչափ բազմութեան
Պարսից եւ Հայոց կոտորածի եւ աշխարհին
կորստեան եղեւ պատճառ» (84) : Եթէ հա-
րազատ է տեղիքս եւ «սպան» լայն իմաս-
տով ըսուած չէ, կը հարկադրէ դաւաճանու-
թիւն մ'ենթագրել, որ սակայն ուրիշ կողմէ
կարելի չէ հաստատել :

Ժբ . Անոնք եկած էին պատասխանատու-
ութեան՝ զինուած վաերադիրներով : Անոնց
մտագրութիւնն էր ապստամբութեան հեղի-
նակ Վասակը ցոյց տալ : Իրենց յանցա՞նքը

Հքմեղելու համար։ Արշաւիր կամսարական շատ հակիրճ խօսքերով ներկայացուցած է ապստամբութեան գրդապատճառը, կազմակերպութիւնը, հեռապատկերն եւ ձախողութիւնը։ Դրդապատճառ ցոյց տուած է թագաւորը։ Կազմակերպող եւ հրատարակիչ՝ Վասակը։ Խօսք չէ շուայլած, կիրք չէ արտայցտած ամրաստանելու Վասակը։ Խօսիլ կուտայ լոկ վաւերագիրներուն, ստորագրուած եւ կնքուած Վասակէն, զորոնք կը դնէ թագաւորին առջեւ։

Ժգ. Վասակ կը դատապարտուի. զըրեկուած էր մարզպանութենէն, կը զրկուի նաեւ Սիւնեաց տանուտէրութենէն։ կը պահանջուի իրմէ վատնուած պետական գանձը։ Մահապարտութիւն չի վճռուիր, թէպէտ քրէտական էր յանցանքը։ չի յիշուիր նաեւ թէ կալանաւորուած եւ բանտարկուած ըլլայ։ կ'ապրի եւ կը մեռնի հեռու հայրենիքն։ Իսկ ապստամբ իշխանները կը զրկուին տանուտէրութենէն, կը դատապարտուին ցկեանս շղթայակապ կալանաւորութեան։ Պերող միայն կու տայ անոնց անյիշաբութիւն (amnestie)։ Բայց նկատելի է, որ Ցաղկերտ պահեց իր խօսքը։ չպատժեց զինուորական ապստամբները մահապատիժով։ Նահատակուեցան միայն եկեղեցականները *։

* Վերագոյն էջ 11, ա. 11 տեղիքու, «Եւ նորա... յանձն իւր առնոյր», կ'ենթագրէ սկզբնազրին մէջ «նորա... առեալ»։ ուստի փոփոխութիւնը միջանկեալին հետին հետ պէտք է վերագրել օտար ձեռքի։

8.

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Վասակ իրը 35 տարիէ ի վեր զինուորական ծառայութեան մէջ էր իրրեւ մարզպան Վրաց և մարզպան Հայոց . վաստակաւոր մը Դրան: Եթէ ան իրը 30 տարեկան կոչուած էր պաշտօնիս, այժմ ըլլալու էր 65ամեայ մը: Ան զնահատուած էր Կորինէն իրրեւ «այր խորհրդական և հանճարեղ և յառաջիմաց»: 449 տարւոյ դէպքերը ցընցած էին զինքը, ինչպէս բովանդակ ազգը: Քրիստոնէակոն մշակոյթը Սահակի և Մաշտոցի ջանքերով պայծառացած էր և լուսաւորած, ողէզինած մեծ և փոքր, աւելի քան երրեք: Պարսիկ Բանապետի սպառնալիքները դրած էին քրիստոնեայ ժողովուրդը անել կացութեան մէջ: Տանուտէրները ուրացած էին — թէև կեղծեօք — քրիստոնէութիւնը: Մողերու բազմութիւնը պաշտօնական հանդամանքով, կը ճնշէ ամէնուն սրտերը: Նախարարներու որոշումը թողուլ աշխարհն և հատուածել, վտանգաւոր էր ռամկին համար: Օրինակը տուած էր Վարդան Մամիկոնեան, որուն պիտի հետեւէին ուրիշները: Վասակ էր «իշխան և զլուխ աշխարհին Հայոց»: Իրաց կացութեան առջեւ ի՞նչպէս չըլլար ժտամոլոր: Իր երկու որդիներն ալ պատահզ էին Դուռը: Աւագ տանուտէրները հաւաքուած իր շուրջը ելք կը խնդրեն անելք կացութենէն: Կը յաջողի Վասակ անյոյս խոս-

տումներով ետ դարձնել Վարդանը : Ապստամ-
րութիւն ծրագրած էր Վասակ, խոստացած
էր Կայսեր զիմել, հարաւակողման նահանգ-
ներէն օգնութիւն խնդրել, Հոները հրաւի-
րել . . . : Պիտի զտնուէի՞ն անոնք հաւան :
Ապստամբութիւնը կը հրատարակուի : Թշնա-
մին շարժման մէջ է : Իշխանները կը պա-
հանջնեն Մարդպանէն արտաքին օգնութիւն :
Դեռ նոր հրովարտակներ կը զրուին եւ զես-
ովաններ կ'ուղարկուին : Յուսախար կ'ըլլան :
Առաջին բախումը թշնամւոյն հետ տեղի ու-
նեցած էր յաջողութեամբ : Երկրորդը մօ-
տալուտ էր : Դարձեալ չկաց ոչ մի յոյս ար-
տաքին օգնութեան :

Վասակ զործած էր դէպքերու ևւ պա-
րագաներու ճնշումին տակ, կարճ ժամանա-
կով :

Իմաստուն ուազմաղիտութեան ևւ խո-
հեմ քաղաքագիտութեան թելաղբութիւնը
չէ՞ր չընդարձակել ուազմաղաշար ևւ ապս-
տամբութեան տալ բողոքի կերպարանք ա-
հաւոր թշնամւոյն բանապետութեան դէմ :
Վասակ չէր սխալած իր հաշուին մէջ :

Աւարայրի ճակատը, Վարդանի մահը,
1036 հոյ ևւ 3544 պարսիկ, ուստի միահա-
մուռ 4580 զօրաց զուր կորուսոր լսելի ըրին
Հայոց Բողոքի ճայնը Արեաց Դուռը : Հայերը
սակաւ կորուսոր ճեռք բերին եկեղեցւոյ
աղատութիւնը, յաղթանակեց քրիստոնէու-
թիւնը : Երկիրը զերծ մնաց աւերածութենէ :

Ե . դարու հայ մշակոյթը չէր կրնար ծնիլ
այն «հենգաւոր, ուխտանենգ» վասակը, զոր
իրբեւ եղջերուաքաղ, իրբեւ հրէշ երեւա-
կայած ևն յաջորդ դարեր, ոկտեալ իրը
700էն :

Վասակ Միւնեաց տիրոջ ևւ Հայոց Մարգ-
պանին պէտք է վերադարձնել իր ողատիւը
իրբեւ «այր խորհրդական ևւ հանճարեղ ևւ
յառաջիմաց շնորհատուր իմաստութեամբն
Աստուծոյ» (Կորիւն, ԺԲ. 2) :

Փ.

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳԲ ՕՏԱՐ
ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵԶ

Թէոդորեսոս Կիւրոսի եպիսկոպոսի երկու թուղթերը
գրուած Պարսկահայոց :

Վարդան Մամիկոնեան ըստած էր, թէ իր
քաջութիւններու արձագանգը մինչեւ Կայսեր
Դուռը պիտի լսուի : Լսուեցա՞ւ իրօք : Ժամա-
նակակից պատմագիրները այս մասին որ եւ է
բան չեն հաղորդած : Բայց մենք տեսանք, որ
Հայոց դեսպանները 450 յուլիսին հասան
կայսեր արքունքը, յանձնեցին թէոդոս Բ.ի
և Ծերակուտին Հայոց թղթերը . պատմեցին
նաև բերանացի Յաղկերտի յարուցած նոր
հալածանքի մասին : Անոնք մնացին հոն մին-
չեւ սեպտեմբեր : Կայսերական Դուռը թէեւ
չկրցաւ օգնութեան հասնիլ Հայոց զօրքով,
բայց հետեւեցաւ անշուշտ Կովկասեան Հիւ-
սիսի երեք քրիստոնեայ ժողովուրդներու
գժուարին կացութեան : Կարելի է մտածել
թէ Պուղքերիա կայսրուհի եւ Մարկիանոս
կայսր միջնորդած ըլլան Յաղկերտի քով,
չնեղելու քրիստոնեայ ժողովուրդը իրենց
կրօնին համար : Աւարայրի կոուէն ետքը ար-
քայից արքայի տրամադրութեան յանկարծա-
կան փոփոխութիւնը, հրովարտակին յետո

կոչումը և Եկեղեցւոյ ազատութեան վերա-
շնորհումը կրնան թոյլ տալ Ենթադրել այս
միջնորդութիւնը:

Յաղկերտ որչափ ալ թոյլ տուաւ քրիս-
 տոնէութեան ազատութիւնը, բայց և այն-
 պէս բաց թողուց զուոը անոնց առջեւ, որոնք
 ինքնակամ կ'ուզեն ընդունիլ Պարսից զենը:
 Դ. Փարագեցի կը խօսի յետ-պատերազմեան
 շրջանի տիսուր կացութեան մասին. Եկեղեց-
 ւոյ փարախին հեռացողներու թիւը կ'աճէր,
 վասն զի ուրացեալներուն ամէն առաւելու-
 թիւն կը շնորհէր Դուռը: Եկեղեցականու-
 թեան ականաւոր գէմքերը՝ Յովոէփ երէց կա-
 թողիկոս, Ղեւոնդ երէց և ուրիշներ կալա-
 նաւորուած էին. չունէր Եկեղեցին իր զիմա-
 ւոր առաջնորդը: Անհովիւ կը զզար ինք
 զինքը Եկեղեցին:

Այս կացութեան մէջ երկու հայ Եկեղե-
 ցականներ կը դիմեն Կիւրոսի համբաւաւոր
 և պիսկոպոսին, Թէոդորեանոսի, խնդրելու իր-
 մէ խորհուրդ նախ Եկեղեցւոյ կառավարու-
 թեան և ապա անկեալներու ընդունելու-
 թեան մասին. որոնց սիրայօժար կը պատաս-
 խանէ Թէոդորեանու:

Թէոդորեանու և պիսկոպոսն էր Կիւրոսի
 թեմին, որ կ'իյնար Անտիոքի շրջանին մէջ:
 Ի սկզբան իրբեւ կուսակից նեստորի բուռն
 թափով ելած էր Կիւրեղ Աղեքունդ բացւոյ
 «մի բնութեան» վարդապետութեան զէմ,
 բայց ապա, արդէն 449ին, հաշտուեցաւ Եկե-

դեցոյ հետ, դատապարտեց Նեստորի վարդապետութիւնը, մասնակցեցաւ Քաղկեդոնի ժողովին, շարունակեց իր հովուական եւ մատենագրական գործունէութիւնը մինչեւ մահը, որ բար Գևնազիոսի տեղի ունեցած է Լեւոն կայսեր (457—474) օրով, հաւահօքէն անոր գահակալութեան առաջին տարիներուն։ Թողուցած է բազմաթիւ աստուածաբանական, մեկնողական եւ պատմական աշխատութիւններ, անոնց թուին մէջ նաև իրր 230 նամակներ գանազան բովանդակութեամբ։

Այդ նամակներէն երկուքը դրուած են Պարսկահայոց Եւղաղ Եպիսկոպոսին եւ Եւսեբիոս Եպիսկոպոսին կամ Երէցին, հաւահօքէն 452—454 տարիներուն։

Եւղաղ Մարդագոյ Եպիսկոպոսն էր, որ կը յիշուի 449ի Արտաշատ ժողուած Եպիսկոպոսներու թուին մէջ համաձայն այն Յանելին, որ Եղիշէի Պատմութեան մէջ պահուած է (Էջ 22), մինչ կը պակսի, անշուշտ օրինակողի անփութութեամբ, Փարագեցոյ Յանելին մէջ, ինչպէս Եղիշէի քով ալ անտեսուած է «Զաւէն Եպ. Մահանաղւոյ», զոր ունի Փարապեցի։ Սա ի ձեռն Ստեփանոս Երէցի խնդրած է Թէոդորետոս Եպիսկոպոսէն հրահանգներ անկեալներու (ուրացեալներու) ապաշխարութեան մասին։

Երկրորդ թուղթը դրուած է Եւսեբիոս Եպիսկոպոսին կամ Երէցին, որ խնդրած էր, թէ ո՞վ պէտք է հովուէ Եկեղեցին, երբ Եկե-

դեցւոյ զլուխը բացակայ է (այսինքն կալանաւորուած տարուած է Վրկանաց աշխարհը) : Կը հարցնէ միաժամանակ, թէ ի՞նչպէս վերընդունելու է ուրացողները : Այլուստ անծանօթ է եւսերիոս և պիսկոպոս (Երէց) :

Այս երկու թուղթերը մինչեւ այսօր նկատի չեն առնուած հայ հին եւ նոր պատմագիրներէ : Անոնք սակայն շատ հետաքըրք-քրական վաւերագիրներ են Վարդանանց պատերազմին անմիջապէս յաջորդող շրջանին համար, կը հաստատեն միանգամայն, որ քրիստոնէութեան հարածանքը, զոր կը նկարագրէր Հ. Փարոպեցի, պատմական են, իրօք տեղի ունեցած :

Այս տեղ կու տամ այդ երկու բնագիրներու մասնակի թարգմանութիւնը, այնպէս ինչպէս գտած եմ Հ. Յ. Գաթըրճեանի անտիպ գրուածքի մը մէջ : Յոյն բնագիրները հանդերձ լատիներէն թարգմանութեամբ տես Migne, Patrologia Graeca, t. 83, col. 1245—1256.

Եւղաղեայ եպիսկոպոսի Պարսկացին Հայոց¹:

Գիտացի զի եւ զձեզ բննեաց սատանայ, զի եւ զձեզ խարքալեսցէ իբրեւ զցորեան. եւ թոյլ եւ Տէրն զի երեւեցուցէ զցորեանն, զի փորձեսցէ զուկին, զի զփառաւորիչսն իւր փառաւորեսցէ, զի զնահատակսն պառկեսցէ, զի զյագրողսն բարոգեսցէ: Ես երկնչիմ եւ դողամ՝ ո՞չ վասն ձեր ինչ որ վասն նշմարտութեան բազութեամբ նզնիք, այլ զիտելով թէ եւ ումանց մարթ է տկարագոյնս լինել: Զի եթէ յերկոտասան առաքեալսն մի ուսն մատնիչ զտաւ, յայտ է թէ ի բազմամբոյն մարդկան միջի բազումք զտանիցին, որ ի կատարելութենէ անտի պակասեալ զտանիցին: Զայս զմտաւ ածեալ՝ խռովեցայ եւ լի եղէ մեծաւ տրտմութեամբ: Զի յորժամ վշտանայ մի անդամն, ըստ աստուածեղէն առաքելոյ՝ վշտանան ամենայն անդամքն: Մ ի մ ե ա ն ց ա ն դ ա մ ք ե մ ք ե ւ ի մի մարմին ամփոփիմք՝ զլուխ ունելով զՏէրն Քրիստոս: Սակայն մի ինչ է որ զվիշտսն իմ ցածուցանէ՝ յորժամ զմտաւ ածեմ զfn սրբութիւնդ: Քանզի ուսեալ յաստուածեղէն պատգամացն եւ ի հովուապետէ անտի թէ որ-

¹ Εὐλαλίω ἐπισκόπῳ τῆς Περσίκης Ἀρμενίας. Migne Patr. gr. 83, col. 1245—1252.

պիսի ինչ պարտ իցէ բարւոյ հովուին լինել՝ յայտ է թէ փոխանակ հօտին դնիցէ՛ զանձին։ . . . Այսպէս եւ զօրավար քաջ զառաֆինութիւնն ցուցանէ ոչ ի խաղաղութեանն ժամանակի, այլ ի պատերազմի՝ մերք զայլսն քաջալերելով եւ մերք ինքն վասն զօրուն ի վտանգ զանձն արկանելով։ . . . (Յետ աշորիկ զօրինակ մարզարէին եւ մանաւանդ զառաֆելոյն բերեալ որք առանց ունելոյ ինչ ընթացան ընդ ամենայն եւ զամենայն վտանգս յանձն առին վասն օտարաց)։ Առաւել եւս յիրաւի է, ասէ, ի վերայ հաւատակցացն եւ եղբարց եւ որդուց ընդունել զեկեալ հասեալ զվտանգն։ . . . Զայս ասեմ ոչ զի (անբանիցն օրինակօֆ) զաստուածսիրութիւնդ յորդորիցեմ, այլ զի զիմ տրտմութիւնս սփոփիցեմ եւ հաւանեցուցանիցեմ ի յարձակել անդ զայլոցն չըոդուլ անհովիս զհուն Քրիստոսի, այլ կոչեցեալ յօգնականութիւն զնորին Տէրն ուրախութեամբ տալ մարտ պատերազմի ի վերայ հօտին։ Քանզի այս խոկ ժամանակ է յայտնելոյ թէ ո՛ հովիւ եւ ո՛ վարձկան իցէ, ո՛ զհուն արածիցէ զգուշութեամբ եւ ո՛ զկարքն ուտիցէ եւ զարն ազանիցի եւ զխաշանց ոչինչ փոյր առնիցէ։ . . . Զայն խոկ աղաչեմ զաստուածպաշտութիւնդ՝ զի առ տկարագոյնսն առաւել հոգ յանձին ունիցիս, եւ ոչ միայն զծփեալսն հաստատիցես, այլ եւ զանկեալսն կանգնիցես։ . . . Զայս միշտ եւ ստուածեղէն առաֆեալն Պաւլոս առներ . . .

(Դաշ. Դ. 19. Բ. Կոր. Բ. 7 և 11)։ Այսպէս եւ որ զգոհեալսն ուտէին՝ եւ յանդիմանեաց ըստ պատշաճին եւ որպէս ի դեպ էր յորդորեաց եւ ի դժնդակ մոլորութենէն զերծոյց։ Նմին իրի եւ Տէրն մեր Քրիստոս զառաջակաց առաքելոցն՝ զորոյ զդաւանութիւնն իրբեւ խարիսխ ինչ եւ հիմն եկեղեցւոյ հաստատեաց՝ բոյլ ետ դեղեւել եւ ուրանալ, եւ կանգնեաց զնա միւսանգամ, երկու ինչ նուվին յայտ արարեալ, մի՛ յանձինս ապաստան լինել, եւ զդեղեւեալսն հաստատել։ Նմին իրի ձեռն տուժ աղաչեմ անկելոցն, հանէք զնոսա ի զրոյ տառապանաց ի կաւոյ եւ ի տպմոյ եւ կացուցէք ի վերայ վիմի զոտս նոցա եւ տուժ ի բերանս նոցա երգ զօրինութիւն Աստուծոյ մերոյ. զի որ ի նոսա օրինակ շարեաց էր՝ լիցի օրինակ ֆրկութեան. զի տեսցեն բազումք եւ երկիցեն եւ յուսացին ի Տէր Աստուած մեր։ Արգելցին ի հաղորդութենէ սրբոցն խորհրդոց, բայց յերախալիցն աղօրից մի խափանեսցին եւ ոչ յունկնդրութենէ աստուածեղին զրոց եւ ոչ ի խրատուէ վարդապետացն։ Խոկ ի սրբոց խորհրդոց արգելցին ոչ երէ ցմահ, այլ առժամանակ մի, մինչեւ ի միտ տոցեն զմահն, մինչեւ ցանկացին կենաց, եւ ծանիցեն թէ քողեալ զքագաւորն առ բնաւոր անդր զնացին հաստուած, եւ զքարերարն թողեալ՝ ետուն զանձինս թշնամւոյն։ ։ ։ Հանդերձ պյոսթիւժ աղաչեմ զսրբութիւնդ ձեր՝ զի

մտադիւրագոյնս աղօք-ս առ Աստուած վասն
իմ առնիցէք զի զմնացուածս աւուրց կենաց
իմոց ըստ նորա օրինացն անցուցանիցեմ։
Զայս ամենայն գրեցի ի ձեռն պատուականի
եւ ազնուապաշտօնն երիցու Ստեփանեայ՝ զոր
ուրախութեամբ իսկ տեսի վասն պարկեց-
տութեան վարուց նորա։

ԹԷՌԴՈՐԵՏԱՅ ԹՈՒՂԹ ՀԸ

Եւսեբեայ երիցու Պարսկային Հայոց ²։

Յորժամ վիշտք ինչ ի վերայ դեկավարին
հասանիցեն, կամ նաւապետն (progeta) եւ
կամ նաւորդացն գլխաւոր՝ զնորա զործ ի
ձեռն առնու, իբր ոչ երեւ ինքն զինքն դեկա-
վար կացուցանելով այլ զփրկութիւն նաւուն
հոգալով։ Այսպէս եւ ի պատերազմի իրրեւ
զօրավարն անկանիցի առաջին ի հազարապե-
տացն զզօրավարութիւնն առնու՝ ոչ զիշխա-
նութիւնն ինչ յափշտակելով, այլ զսոհմակ-
ցացն փոյր առնելով։ Այսպէս եւ երիցս երա-
նելին Տիմոքէոս զաստուածեղէնն Պաւղոսի
զտեղին ելից ի նմանէ առաքեալ։ Արդ պարտ
եւ պատշաճ է աստուածպաշտութեանդ ե՛ւ
զդեկավարի եւ զզօրավարի եւ զիովուի զործ
յանձնն առնուլ եւ զամենայն վիշտ վտանգի
վասն խաշանցն Քրիստոսի ուրախութեամբ
ընդունել։ (Յետ պյտրիկ գրբէ զնոյնս թե-
լադրէ զոր ինչ առ եպիսկոպոսն թելա-
դրեաց)։

² Εὐσεβίω ἐπισκόπῳ (Neap. πρεσβυτέοῳ) τῆς
Περσικῆς Αρμενίας. Migne, P. g. 83, c. 1252—1256.

ԵԶԳԱՅԻՆ ՄԱՍԻՆ ՔՐԵՌԱՆ

ՄԱՏԵՎՈՅԱՐ

- Ա. Գալեմֆեարեան Հ. Գր. գ., Աւառումնասիրութիւնք Լեհացայոց Դատաստանադրոցն: 1. Պիշտի, Լեհացայոց Հին իրաւունքը. 2. Գոլէր, Իրաւունք Հայոց: 1890: էջք կ + 85 + 59: Ֆր. 1.50
- Բ. Մէնէվիշեան Հ. Գ., Ազգարանութիւն աղն. զարդին Տիւզեանց: 1890: էջ 55: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յ., Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ զբոց: 1891: էջ ԺԱ + 159: Ֆր. 1.50
- Դ. Տան Գ., Արեւելեան Հայք ի Պաւագինա: Թրդ. Հ. Գ. Վ. Գալէմֆեարեան: 1891: էջ 79: Ֆր. 1.—
- Ե. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Աւառումնասիրութիւնք Մառյն-Կալիսթենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: էջ Դ + 272: Ֆր. 3.—
- Զ. Տըլէ Ա. Էւ Գ. Փիսն, Արգեւորութիւն ի Փոքք Ասկա: Թրդ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: էջ 82: Ֆր. 1.—
- Է. Ման Կ., Աժառանային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրդ. Ա. Անոփեան: 1892: էջ 89: Ֆր. 1.—
- Ը. Կարրիէր Ա., Նորացոյն աղբերք Մովսիսի Առարենցւոյ: Համ. Ա: Թրդ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Ժ + 51: Փր. 1.—

- Թ. Գալէսթեարեան Հ. Գ. Ա., Պատմութիւն Հայ
լրազրութեան: Հար. Ա. 1794—1860: (1 լու-
սատիպ պատկերով:) 1893: էջ 232: Սպառած:
- Ժ. Կոնիքիր Փր. Կ., Քննութիւնք զբոց Դաւթի
կամ թարգմանութեան Արիստոտէլի: Թրդ.
եւ յաւ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: էջը է + 92:
Ֆր. 1·50
- ԺԱ. Գովրիկիան Հ. Գ. Ա., Հայէ յեղիսարեթու-
ողուիս Դրահոսիլուանիոյ, Հար. Ա. 1680—1779:
(1 դնկատիպ պատկերով:) 1893: էջ Ժ + 533:
Ֆր. 5·50
- ԺԲ. Խալաքեան Գր., Զենոր Գլուկ, Համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: էջ Զ + 96:
Ֆր. 1—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսիան Փ., Հայ գիւղական առունը:
Թրդ. Հ. Բ. Վ. Պիլէզիկէճեան: (6 տիստէ. 55
պակ. :) 1894: էջ Բ + 103: Ֆր. 2·50
- ԺԴ. Կարրիէր Ա., Եորագոյն աղրերք Մովսիսի
կորենացւոյ Հար. Բ. կամ Յաւելուած:
Թրդ. Հ. Յ. Վ. Վ. Տաշեան: 1894: 80: էջ
ԺԱ. 1·43: Ֆր. 1—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Հայե-
րէն փոխառեալ բառից Ա.՝ Հ. Հիւալման, Ան-
մական փոխառեալ բառեր Հին Հայերէնի մէջ:
Բ.՝ Բրոքէլման Կ., Յունական փոխառեալ բա-
ռեր Հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւալման, Հայկա-
կան Յաւել անուանք: 1894: էջ Թ + 145:
Ֆր. 2—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Մատենագրական մանր
Ուսումնասիրութիւնք. Հար. Ա. Ա.—Զ. Ներե-
սիս, Պրոկլ Դիագոխոս, Խոսրովիկ, Գիրք
Հերձուածոց, Պրոկլ եւ Սեկունդոս: 1895:
էջ ԺԲ + 296: Ֆր. 3·50
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Հայկական աշխատասիրու-
թիւնք Հայագէտ Պ. Ֆէթթէրի, ամփոփուած եւ
թարդ. ծանօթութեամբք: 1895: էջ Թ + 202:
Ֆր. 2·50

- Ժ. Տիւրեան Կ., Ահւ Մովսէ ռուսական եղերքը:
1895: Եջ 192: Ֆր. 2.—
- Ժ. Գովիրիկեան Հ. Գ. Վ. , Դրանսիլուտանիոյ Հայոց
Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայոց
քաղաքի: 1896: Եջ թ + 352: Ֆր. 4.—
- Ի. Տաշեան Հ. Յ. Վ. , «Վարդապետութիւն առա-
քելոց» անվաւերական կանոնաց մատեանը:
Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս և կանոնք
թաղդէի: 1896: Եջ թ + 442: Ֆր. 6.—
- Խ. Տոմաշէլի Վ. , Սասուն և Տիգրիսի ազրերաց
սահմանները: Պատմական և տեղագրական
հետազոտութիւն: Թրդմ. Հ. Բ. Պիլէզիկճեան:
1896: Եջ կ + 62: Ֆր. 1.—
- Խ. Կարբիկը Ա. , Արգարու զրոյցը Մովսէս եղու-
նացւոյ Պատմութեան մէջ: Թրդմ. Հ. Գ. Վ.
Մէնէվիչեան: 1897: Եջ Ժ. 2 + 107: Ֆր. 1.50
- Խ. Յովնանեան Հ. Գ. Վ. , Հետազոտութիւնը
նախնեաց սամկօրէնի վրայ: Մասն Ա. Ռոմ-
կօրէն մատենագրութիւն: Տետր Ա: 1897: Եջ
Ը + 272: Ֆր. 4.—
- Խ. Յովնանեան Հ. Գ. Վ. , Հետազոտութիւնը
նախնեաց սամկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897:
Եջ Ը + 273—522: Ֆր. 3.—
- Խ. Գելցկը Հ. , Համասոս Պատմութիւն Հայոց:
Թրդմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: Յաւե-
լուածք 1. Յանկ 1895էն—1897 Հայոց կոտո-
րածներու առթիւ լոյս տեսած զրքերու: 2. Գա-
ւազանագիրք Կաթողիկոսաց և Պատրիարքաց
Հայոց: Եջ Ը + 130: Ֆր. 2.—
- Խ. Մէնէվիչեան Հ. Գ. Վ. , Գիրք կամ՝ յօ-
դուած զրելու արուեստը: Յաւելուած՝ Գիրք
կարդալու արուեստը: Բ. տոլ. 1926: Եջ
Ը + 168: Ֆր. 2.—
- Խ. Խալաքեան Գր., Ա. Խորենացւոյ նորագոյն
աղրիւրների մասին քննադատական ուսում-
նասիրութիւնը: 1898: Եջ կ + 56: Ֆր. 1.—

- թթ. Տաշեան Հ. Յ. Ա., Ակնարկ մը Հայ հնագրութեան վրայ: (10 զնկատիոլ պատկերով:) 1898: էջ ԺԱ + 202: Ֆր. 2.50
- թթ. Դաղբաշեան Յ., Փ. Բիւզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Խորհնացու աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898: էջ Թ + 175: Ֆր. 2.50
- Լ. Մսկրեաց Լ., Հայերէն բարբառախօսութիւն: Թողմ. ի ոսւսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէ վիշեան: 1899: էջ Է + 26: Ֆր. —.50
- Լ. Թուեան Հ. Յ. Ա., Հայք ի Զմիւռնիւ եւ ի չրջակայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիւ և Հայք. (53 զնկուլ. պատկերով:) 1899: էջ ԺԲ + 369: Ֆր. 5.—
- Լ. Թուեան Հ. Յ. Ա., Հայք ի Զմիւռնիւ եւ ի չրջակայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին զլիաւոր քողաքներն եւ Հայք: (15 պատկերով:) 1899: էջ Ժ + 161: Ֆր. 2.50
- Լ. Գովկիլեան Հ. Գ. Ա., Հայք յԵղիսարեթուոլովիս Դրանսիլուանիոյ. Հար. Բ. 1780—1825: 1899: էջ Է + 558: Ֆր. 6.—
- Լ. Գագանեան Յ., Եղոկիինոյ Հայոց զաւատարբառը: 1899: էջ Է + 124: Ֆր. 1.50
- Լ. Կորրիեր Ա., Հեթանոս Հայուսունի ութմեհեաններն Աղաթանգեղոսի և Ա. Խորենացոյ Համեմատու: Թողմ. Հ. Յ. Վաշեան (1 աշխարհադրական տախտակով:) 1899: էջ 48: Ֆր. 1.—
- Լ. Տաշեան Հ. Յ. Ա., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մատի. անդեկտըւոթիւն եւ քողուածքներ: 1900: էջ ԺԱ + 198: Ֆր. 2.50
- Լ. Տաշեան Հ. Յ. Ա., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնը (տես ԺԶ): Հատոր Բ. Է—Ժ. Խիկար եւ իւր յւաստութիւնն, լզապեսոս եւ իւր Յորդորականք առ Յուսուինիւնու՝ Հանդերձ Հրատարակութեամբ, Թղթակցութիւն Արդարու եւ Քրիստոսի ըստ նորագիւտ

արձանագրութեան Եղիսասի, և Գէորգաց Պի-
սիզԼայ վկցօրեայք: 1901: էջ ԺԲ + 388:

Ֆր. 4.50

- լ.լ. Տէր - Պօղոսեան Գ.ր., Նկառողութիւններ
Փառասոսի Պատմութեան վերաբերեալ. Մասն
Ա.: 1901: էջ Բ + 110: Ֆր. 1.50
- լ.թ. Վէրէր Ա., Արարատը Ա. Գրոց մէջ: Թրդժ.
Հ. Բ. Պիլցպիկնեան: 1901: էջ Ե + 77:
Ֆր. 1.—
- հ. Սամալնեան Ցովսէփ Վ., Առորեառանեայ և
Պարսիկ սեպազիր արձանագրութիւնք: 1901:
էջ 262: Ֆր. 4.—
- հ.Ա. Խալաբեանց Բագրատ, Հայ ժաղամարդական
գիւղագնական վէպը: 1903: էջ Բ + 72:
Ֆր. 1.—
- կ.Բ. Մէնէվիշեան Հ. Գ. Վ., Արդի լեզուազիու-
թիւնը: Հար. Ա: 1903: էջ Բ + 20½: Ֆր. 3.—
- կ.Գ. Մարկուարտ Յ., Հայ Բղեաչխը: Թրդժ. Հ. Թ.
Կէտիկեան: 1903: էջ 44: Ֆր. —.50
- կ.Դ. Գելցէր Հ., Ազգբնաւորութիւնը Բիւզանդեան
բանակաթեմերու գրութեան (1 աշխարհացոյ-
ցով): Թրդժ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1903:
էջ Ե + 83: Ֆր. 2.—
- կ.Ե. Կիւլէսէրեան Բ. Վ., Մովք, Մովք-Տրուք և
Հոռմ-Կլոյ: (1 աշխարհացոյցով): 1904: էջ
Բ + 124: Ֆր. 2.—
- կ.Զ. Կիւլէսէրեան Բ. Վ., Կույս Բովչաննեն
Պատրիարք: 1904: էջ ԺԴ + 227: Ֆր. 3.50
- կ.Ի. Պեղերսը Հ., Նպաստ մը Հայ լեզուի պատ-
մութեան: Թրդժ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1904:
էջ Բ + 87: Ֆր. 1.—
- կ.Ը. Տէր-Մէրտչեան Գ. Է. Անտեան Հ. Յ.,
Քննութիւն և Համեմատութիւն Եղնկայ նորա-
դիւս ճեռագրին: 1904: էջ Ե + 110: Ֆր. 1.50
- կ.Թ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յեղիսարեթու-
ողութիւն Դրանսիլուանիոյ. Հար. Գ. 1825—1904:
էջ Ժ + 666: Ֆր. 7.—
- Դ. Շարլէ Ա., Հայտատան, Թրդաստան և արե-
ժական Պարսկաստան, բարելական-ասորենուա-

- նեայ սեպազրերու Համաձայն: Թրդմ. Հ. Բ.
Պիլէղիհճեան: 1904: էջ կ + 222: Ֆր. 3.—
- ԵԱ. Խալարեանց Գր., Հայ Արշակունիք ըստ Մովսէս
Խորենացւոյ: Թրդմ. Արսէն Ս. Սիմոնեանց:
1904: էջ + 124: Ֆր. 1.50
- ԵԲ. Պեղիկրաբն Հ., Հայերէն և գրացի լեզուները:
Թրդմ. Հ. Բ. Կէտիկիհճեան: 1907: էջ Ժ. + 264:
Ֆր. 5.—
- ԵԳ. Հիւրշման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ սեռուն-
ները: Թրդմ. Հ. Բ. Պիլէղիհճեան: 1907:
էջ Ժ. + 443: Ֆր. 7.—
- ԵԴ. Պեղիկրաբն Հ., Հին Հայերէնի ցուցական դերա-
նունները: Թրդմ. Հ. Բ. Տաշեան: 1907:
էջ կ + 90: Ֆր. 2.—
- ԵԸ. Գալէմֆեարեան Հ. Գ. Վ., Կենազրութիւն
Մարգիս Արքապիսկոպոսի Մարտինու և ժա-
մանակին Հայ կաթողիկեացք (1720—1775):
1908: էջ Ժ. + 433: Ֆր. 6.50
- ԵԶ. Անահեմ Հ., Հայերէն նոր բառեր նորագիւտ
Մնացորդաց զբոց մէջ: 1908: էջ 38: Ֆր. —.50
- ԵՒ. Կիւլէսէրեան Բ. Ե. Վ., Եղիչէ, քննական ու-
սումնասիրութիւն: 1909: էջ Ի. + 461:
Ֆր. 7.—
- ԵԸ.՝¹ Ակինեան Հ. Ե., Տիմոթէոս Կուղ Հայ մատե-
նազրութիւն մէջ: էջ Ի. + 60:
- ԵԸ.՝² Ակինեան Հ. Ե., Հայերէն նոր բառեր Տիմո-
թէոս Կուղի Հակածառութիւն մէջ: 1909:
էջ 61—106: Ֆր. 1.50
- ԵԹ. Ակինեան Հ. Ե., Զարուբիս Եազ. Գնունեաց
և իւր տաղերը: 1910: էջ Ժ. + 87: Ֆր. 1.—
- Կ. Ակինեան Հ. Ե., Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց.
1910: էջ Ի. + 315: Ֆր. 5.—
- ԵԱ. Մէնէվիշեան Հ. Գ. Ե. Վ., Հայերէն լեզուի
ուղղագրութիւն խնդիրը: 1910: էջ 73: Ֆր. 1.—
- ԿԲ. Գիւտերբոն Կ., Բիւզանդիոն և Պարսկաստան
և անոնց դիւնազիւսական և ազգային-

- իրաւական յարարերութիւնները Յուստինիս-
նու ժամանակ : Թրդմ . Հ . Հ . Համբարեան :
1911: էջ թ + 162: Ֆր . 2·50
- ԿՊ. Սամուելեան Խ ., Միհիթոր Գոչի Դատաստա-
նագիրքն ու Հին Հայոց քաղաքացիութեան իրա-
ւունքը: 91: էջ ԺԲ + 344: Ֆր . 5.—:
- ԿԴ. Առաքելիսու Հ ., Պարսկաստանի Հայերը,
հրանց անցեալը, ներկան և ապագան : Մաս
Ա . 1911: էջ թ + 97: Ֆր . 1·50
- ԿԵ.¹ Յովնանիս Հ . Պ . Վ ., Միջնադարեան ազ-
գային տաղաչափութիւն ռամկախոն : էջ
թ + 1—48:
- ԿԵ.² Ալիխնեան Հ . Վ ., Յովնաթան Նազաշ և Նա-
զաչ Յովնաթանեանք և իրենց բանաստեղծա-
կան և ներքչական աշխատութիւնը: 1911:
էջ 49—117: Ֆր . 1·50
- ԿԶ. Մէջլիլիշեան Հ . Գ . Ծ . Վ ., Գրիգորի Մա-
ղիստրոսի «Գամագուականի» ամբողջական
լուծութը: 1912: էջ ԺԱ + 162: Ֆր . 2.—
- ԿԷ. Գարբիէլեան Գլու. Մ . Ս ., Ակնոյ Գաւառա-
րաբառը և արդի Հայերէն լեզուն: 1912:
էջ է + 416: Ֆր . 6.—
- ԿԲ. Մարկուարտ Պրոֆ . Գլու. Յ ., Գամամութիւն
Հայերէն հշանազրերու և վարուց Ո . Մաշ-
թոցի: Թրդմ . Հ . Ա . Վարդանեան : 1913:
էջ է + 59: Ֆր . 1.—
- ԿԲ. Անտոնիս Հ ., Հայոց գրերը: 1913—1927: Տ⁰:
էջ 504: Ֆր . 7.—
- Հ . Մատիկեան Հ . Ա ., Անանունը կամ կեզ-
Մերէսս, քննական ուսումնասիրութիւն: 1913:
էջ է + 91: Ֆր . 1·50
- ՀԱ. Թորգոմեան Տ . Վ . Յ ., Երեմիս Զէլէպիի
Քէօմիւրճան Խառմոլոյ Պատմութիւն: Հասոր
Ա . 1913: էջ Լէ + 412: Ֆր . 6.—
- ՀԲ. Վարդանիս Հ . Ա ., Գաւուկան մանր բնա-
գիրներ և ձեռագրական Համեմատութիւններ,
Ա ., 1913: էջ թ + 155: Ֆր . 2.—

- ՀՊ.՝ Մարկոսարաւ Գրով. Դետ. Յ. Հայ Բագրատունեաց միջազգութիւնը ծանօթութիւններով: Թրգմ. Հ. Մ. Հապողեան: 1913: էջ 68:
- ՀՊ.՝ Մարկոսարաւ Գրով. Դետ. Յ., Վրական Բագրատունեաց ծագումը: Թրգմ. Հ. Մ. Հապողեան: 1913: էջ 69—150: Ֆր. 2.—
- ՀՊ. Վարդանեան Հ. Ա., Բառաքննական դիտազուղութիւններ, Ա: 1913: էջ 120: Ֆր. 1.50
- ՀԵ. Գլուխերով Կ., Հռովմէական Հայաստան և Հռովմէական ստարագութիւնները Դ—Զ դարերուն: Թրգմ. Հ. Մկրտիչ Վ. Նորշուան: 1914: էջ է + 94: Ֆր. 1.50
- ՀԶ. Վարդանեան Հ. Ա., Բառաքննական դիտազուղութիւններ, Բ: 1914: էջ 110: Ֆր. 1.50
- ՀԷ. Սրակեան Հ. Ա., Ա. Սակոր ազգային հիւանդանոց: 1915: էջ իդ + 477: Ֆր. 6.50
- ՀԲ. Գալէմֆեարեան Հ. Գր. Ծ. Ա., Կենսագրութիւններ երկու Հայ պատրիարքներու և առանձին կողմաններու մասմանակին Հայ կաթողիկեացք: 1915: էջ լ. + 384: Ֆր. 4.50
- ՀԹ. Գաւիր-Բէկ Մ. Ա., Արտրկիրի գաւառաբարբարը: 1919: էջ ԺԱ. + 292: Ֆր. 4.—
- ՀԶ. Տաշեան Հ. Յ. Ա., Արշակունի գրամներ, Ա: 1919: էջ է + 192: Ֆր. 3.—
- ՀԱ. Տաշեան Հ. Յ. Ա., Պանտական ուսումնասիրութիւնք: Մասն Ա.՝ Հետազոտական ուղեւորութիւն ի Պոնտոս Յ. Գ. Կ. Անդերսոնի: Մասն Բ.՝ Աւգեւորութիւն Հնախօսական հետազոտութեան ի Պոնտոս և ի Փոքր-Հայոց Փր. և Եւգ. Կիւմոն Եղբարց: 1919: էջ է + 420: Ֆր. 6.—
- ՀԲ. Ֆերհարեան Հ. Պ., Ցուցակ Եւրոպական-Հայկական Հրատարակութեաց 1896—1910: 1919: էջ է + 273: Ֆր. 3.50
- ՀՊ. Գալէմֆեարեան Հ. Գր. Ծ. Ա., Նորագոյն աղբերք Եղնկոյ Կողբացոյ. 1919: էջ ԺԱ. + 98 + 42: Ֆր. 2.—

27. Խալաքեանց Բ., Արտասցի ժամանակը Հայաստանի ժամանքներուն 1919: էջ է + 147: Ֆր. 2.—
28. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փառապահութեան վերաբերեալ. Մասն Բ.: 1919: էջ 126: Ֆր. 2.—
29. Ակինեան Հ. Ե., Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ: Պատմական ուշումնասիրութիւն: 1920: էջ ԺԱ + 200: Ֆր. 3.—
29. Մատիկեան Դիտ. Հ. Ա., Կրօնի ձագումը և դիցարանութիւնը բայ Համեմատական կրօնագիտութեան: 1920: էջ ԺԲ + 334: Ֆր. 4.—
29. Վարդանեան Հ. Ա., Նիւթեր Հայերէն բառագրութիւն: 1920: էջ 80: Ֆր. 1.—
29. Վարդանեան Հ. Ա., Յերօնիմեայ Վասն ի բառն և յերկուս զիրս ու ի Հերբայեցաց զպատմութիւնու բաժանելոյ. 1920: էջ 82: Ֆր. 1.—
29. Տաշեան Հ. Յ., Հայ բնակչութիւնը Մեւ Ճողվէն ճինչեւ Կորին: 1921: էջ 84: Ֆր. 2.—
29. Վարդանեան Հ. Ա., Բառաքննական գիտութիւններ, Գ: 1921: էջ 120: Ֆր. 1.50
29. Ակինեան Հ. Ե., Հինդ պանզուխու աւազանացներ: 1921: էջ 223: Ֆր. 3.—
29. Ռոկեան Դիտ. Հ. Հ., Յովհաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը: 1922: էջ է + 122: Ֆր. 1.50
29. Ակինեան Հ. Ե., Մատենագրական Հետազոտութիւններ, Ա: 1922: էջ Զ + 230: Ֆր. 3.—
29. Մովսեսեան Հ. Ե., Լոսի եւ Բագրատունի տան Կորիկեան ցեղի պատմութիւնը: 1923: էջ է + 95: Ֆր. 1.—
29. Երեմեան Ա., Զահարժահալի Հայ ժողովրդական բանահիւսութիւնը: 1923: էջ Ը + 81: Ֆր. 1.—
29. Վարդանեան Հ. Ա., Գասական ժանր բնագիրներ, Բ: 1923: էջ 162: Ֆր. 2.—
29. Սաղարելեան Յ., Բնութեան աւերումը Ան-

- գրելովկառում, յատկապէս Հայոստանում: 1923: էջ 66: Ֆր. 1.—
- Դթ. Կողեան Գիտ. Հ. Ա., Մակարայեցւոց Բ. գրքին Հայերէն թարգմանութիւնը: 1923: էջ է + 207: Ֆր. 3.—
- Ճ. Վարդանեան Հ. Ա., Բառաբնակական դիտողութիւններ, Դ: 1923: էջ 130: Ֆր. 1.50
- ՃԱ. Վարդանեան Հ. Ա., Յովհաննէս Ժ. Բար-Շուշանի Հայոց Կաթողիկոսին զրուծ թուղթը: 1923: էջ 102: Ֆր. 1.50
- ՃԲ. Թէրլէմէզեան Ռ., Կոմիտաս վարդապետ, կեանքը և զործունէութիւնը: 1924: էջ 96: Ֆր. 1.50
- ՃՊ. Քուեան Հ. Ռ., Լիակատար Յուցակ Հայերէն լրագիրներու, որոնք կը դանուին Մինթ. Մատենադարանի մէջ ի Վիեննա 1794—1921: 1924: էջ Զ + 79: Ֆր. 1.50
- ՃՊ. Ալիխեան Հ. Ռ. Վ., Մատենադարական Հայութութիւններ, քննութիւն և լրագիր: Համար Բ: 1924: էջ 150: Ֆր. 2.—
- ՃԵ. Վարդանեան Հ. Ա., Հայ զրչագիրները: 1924: էջ 55: Ֆր. 1.—
- ՃԶ. Երեւեան Ա., Պարուղանց նորագոյն աշուղներ: 1925: էջ 120. Ֆր. 1.50
- ՃԷ. Անկեան Գիտք. Հ. Հ., Երգ Երգոցի առաջին և Երկրորդ թարգմանութիւնը: 1924: էջ 80: Ֆր. 1.—
- ՃԸ. Թէրլէմէզեան Ռ., Քրիստոֆոր Կարա-Մուրդուց, նրա կեանքը և զործունէութիւնը: 1925: էջ 68: Ֆր. 1.—
- ՃԹ. Բիւզանդացի Նորայր Դ., Քննագատութիւն Հայրուսակի: 1925: էջ իդ + 215: Ֆր. 3.50
- ՃԺ. Կողեան Գիտք. Հ. Ա., Կամսարականները, «Տեսք Շիրակց» և Արշարունկաց», պատճական ուսումնակրութիւն: 1926: էջ 176: Ֆր. 2.—

- Ճ. Արդունից Պրոֆ. Ռ., Մաշթոց եւ նրա աշտկերտները, ըստ օտար պղբիւրների: 1925: էջ 56: Յր. 1.—
- Ճ. Ռուկեան Գևորգ. Հ. Հ., Մատենագրական քննութիւններ: 1926: էջ 192: Յր. 2.—
- Ճ. Կուրյան Եֆիարի, Տիգրան Բ. եւ Հայ-լուկուլեան պատերազմները: Աշխատասիրեց Հ. Գ. Վ. ԳարսանՓիլեան: 1926: էջ 250: Յր. 3.—
- Ճ. Սարուխան Առ., Հոլանդան եւ Հայերը: ԺԶ.— ԺԹ. դարերում: Պատմ. ուսումնասիրութիւն, պատկերազարդ: 1926: էջ 196: Յր. 3.—
- Ճ. Աւդալբեկեան Թ., Անյայտ աղանդաւորներ Հայոց մէջ ԺԶ. ու ԺԷ. դարերում: 1926: էջ 76: Յր. 1.—
- Ճ. Տաշեան Հ. Յ. Ա., Բառախոսական դիմոզութիւններ Հայերէն պիտական լեզուի ժամանել: 1926: էջ 221: Յր. 3.—
- Ճ. Ռուկեան Գևորգ. Հ. Հ., Եղիա Աստուածատուրէան-Մուշեղէան եւ իր դրական արտադրութիւնները: 1927: էջ 90: Յր. 1.—
- Ճ. Ասրակետ, Ճորժիսի աւաղանը: 1929: էջ 242: Յր. 2.50
- Ճ. Մամանդեան Պրոֆ. Յ., Յունարան գպրոցը եւ նրա դարձացման չբանները: 1928: էջ 303: Յր. 3.50
- Ճ. Աւդալբեկեան Թ., Միհրը Հայոց մէջ: 1929: էջ 164: Յր. 2.—
- Ճ. Գիւտ Նազել., Մեւանց վանքը: 1929: էջ 134: Յր. 1.50
- Ճ. Սարուխան Ա., Յարդանը Հայ նահատակին: Յիշուգութիւններ Յութիւնական Քաղաքից: Մէկ պատկերով: 1930: էջը թ. + 128: Յր. 1.50
- Ճ. Կիւլէսէրեան Բ. Նազ., Խոլամը Հայ մատենագրութեան մէջ: Ա. Գ. Տաթևացոյ բնդուէ Տաճկաց. Բ. Ի. Բաշունէ քաղածու: 4 տախուակով: 1930: էջ 240: Յր. 3.—

- Ճիշտ. Շուր Ա., Ներսն կողմանը որպես ելեկան քազարականութիւնը: Թրղմ. Հ. Մ. Հայոց համար: 1930: էջ 167: Ձր. 3.—
- Ճիշտ. Օսլալի Յ., Երկրախոսութիւն Հայուստանի: Թրղմ. Հ. Յ. Տաշեան: 1933: էջը թ + 285: Ձր. 4.—
- Ճիշտ. Մատիկեան Գևորգ Ա. Ա., Արայ Գեղեցիկ. Համեմատական-քննական ուսումնաբութիւն: 1930: էջը ԺԱ + 351: Ձր. 4.—
- Ճիշտ. Ալիբեկով Հ. Կ., Մատենադրական Համազառութիւններ: Հար. Գ: Ղետնդ երէց և Մ. Խորենացի: 1930: էջը ԺԱ + 334: Ձր. 4.—
- Ճիշտ. Ալիբեկով Հ. Կ., Թուղթ Մակարոյ Բ. Երուսաղեմի Հայրազետի ու Վրթանէս Հոգիսկապատճեն Սինեաց Յաղողո կորուց Եղեցւոյ: Բնադիր և քննութիւն: 1930: էջ 128: Ձր. 1.50
- Ճիշտ. Լիքիմեան Արամ, Փշտանքներ Զուգահայ և Հնդկահայ բանահիւսութիւննից: (Տաղեր և ժաղովրդական Երգեր:) 17—19րդ դար: 1930: էջ 80: Ձր. 1.—
- Ճիշտ. Թորգոնեան Գևորգ, Վահրամ Յ., Երեմիս Զէլէ-ոլիի Քէօմիւրձեան Մասմոզույ սպամբութիւն: Համոր Բ. 1932: էջը ԺԱ + 413—862: Ձր. 6.—
- Ճիշտ. Սարուխան Ա., Աղեքսանդր Մանիթոչեանց մեծ վաճառականն և բարեկործը: Երեք սպամեկրուժ: 1931: էջ 223: Ձր. 2.50
- Ճիշտ. Ֆասմէք Ա., Հայուստանի Աստիկաններու ժամանակագրութիւնը 833—887 տարիներու ըրջունին: Թրղմ. Հ. Վ. Բնադիրեան: 1933: էջ 120: գ. Փր. 3.—
- Ճիշտ. Ալիբեկով Հ. Կ., Եղիշէ Վարդապետ և իւր Պատմութիւնն Հայոց սպամերազմին. քննական ուսումնաբութիւն: Համոր Ա. 1932: էջը ԺԱ + 399: գ. Փր. 4.—
- Ճիշտ. Ալիբեկով Հ. Կ., Գաստկան Հայերէնն և վիճա-

- Համեման Միսիթարեան Դպրոցը: 1932: էջ 387:
Ֆր. 4.—
- Ճ. Ակիմիան Հ. Վ., Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեան.
կեանքն եւ զրական զործունէութիւնը. մատե-
նադրական ուսումնասիրութիւն: 1933: էջ 280:
Մէկ պատկերով: Ֆր. 3.—
- Ճ. Տաշեան Հ. Յ., Հայ ազգի տարագրութիւնը զեր-
մանական վաւերազիրներու համեմատ: Մասն Ա.
1921: էջ Ժ + 241: Ֆր. 3.—
- Ճ. Տաշեան Հ. Յ., Հայեր եւ Աւրաբաներ. մա-
տենագիտական ուսումնասիրութիւն: 1934: էջը
լ + 343: Ֆր. 3.—
- Ճ. Վարուխան Ա., Ա. Ֆիրզուսի եւ Մովսէս Խո-
րենացի: Բ. Firdowci et l'influence iranienne
dans la littérature géorgienne. 1936: էջը 62 +
63—106: Ֆր. 1.—
- Ճ. Վարուխան Հ. Յ., Մովսէս Գ. Տաթեւացի Կա-
թողիկոս Հայոց յիշմիածին եւ իւր ժամանակը
(1577—1633): Նոյամու մը Հայոց Եկեղեցւոյ
պատմութեան: 1935: էջ 450: Ֆր. 4.—
- Ճ. Վարուխան Հ. Յ., Եղիչէ վարդապէտ եւ իւր
Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական
ուսումնասիրութիւն: Հատոր Բ. 1936: էջ 400—
800: Ֆր. 4.—
- Ճ. Վարուխան Հ. Յ., Միմէռն գորի Լէհացւոյ Ռուգե-
գրութիւն: Եկարագիր ուղեւորութեան ի Լիովէ
ի կ. Պոլիս, ի Հռոմ, ի Մուշ եւ յԵրուսաղէմ
յաման 1608—1619: 1936: Ֆր. 4.—
- Ճ. Վարուխան Հ. Յ., Տատիանի Համարարարը
եւ Հայերէն ուսկարաններու առաջին թարգ-
մանութիւնը, Վ.իշնան 1937, էջը լ + 127:
գ. Փր. 1.—
- Ճ. Վարուխան Հ. Յ., Բէլլիա եւ Հայերը, Վիհեննա
1937, էջը լ + 253: գ. Փր. 3.—
- Ճ. Վարուխան Դիլու. Վ., Երեմիա Զէլէպի Քէօ-
միւրճեան Մատենուրոյ պատմութիւն, Համ. Գ.
Վիհեննա 1938, էջը իլ + 194: գ. Փր. 3.—

- Ճեկ. Ալիքինեան Հ. Ն., Մատենագրական հետազոտութիւններ. Համ. Դ. Վիբեննա 1938, էջը Ժ + 406: զ. Փր. 4.—
- Ճեկ. Սարուխան Ա., Վարաստան և Հայերը, Համ. Ա., Վիբեննա 1940, էջը Բ + 291: զ. Փր. 4.—
- Ճեկ. Լսապալեան Հ. Պ., Դիբոնիսիս Բարսալիրի, առողերէնէ թարդմ., Վիբեննա 1939, էջը 112: զ. Փր. 1.—
- Ճեկ. Երեմիան Ա., Թիֆլիսի Հայոց Պանթէռներում Վիբեննա 1940, էջը Դ + 112: զ. Փր. 1.—
- Ճեկ. Ռուկեան Դկու. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը. Համ. Ա., Վիբեննա 1940, էջը + 384: զ. Փր. 5.—
- ՃԵՄ. Արեգեան Դկու. Ա., Դորրատի Հայ ուսանողութիւնը, Վիբեննա 1942, էջը 44: զ. Փր. 1.—
- ՃԵՄ. Ռուկեան Դկու. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը. Համ. Բ. Վիբեննա 1942, էջը Ժ + 350: զ. Փր. 5.—
- ՃԵՄ. Խնձորեան Դկու. Հ. Վ., Հայաստան Սուրբ Գրքի մէջ, Վիբեննա 1947, էջը Կ + 233: զ. Փր. 4.—
- ՃԵԿ. Ռուկեան Դկու. Հ. Հ., Սարդիկէի ժողովքի Հայերէն կանոնները, Վիբեննա 1945, էջը Հ + 132: զ. Փր. 4.—
- ՃԵԿ. Ռուկեան Դկու. Հ. Հ., Սերամախիայի վանքերը: Ա. մաս. Սերամախա քաղաքի վանքերը: Վիբեննա 1946, էջը ԺԱ + 79: զ. Փր. 2.—
- ՃԵԿ. Ռուկեան Դկու. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը. Համ. Պ. Վիբեննա 1947, էջը Կ + 743—1134: զ. Փր. 5.—
- ՃԵԿ. Տաշեան Հ. Ց., Հին Հայաստանի արևմտեան ստէմանը՝ Փոքր-Հայք և Կողովինէ (Սերամախա): 1948, էջը Բ + 492: զ. Փր. 6.—
- ՃԵԿ. Ալիքինեան Հ. Ն., Տեսիլ Ս. Սահակոյ. մատենագրական-ոլատմական քննութիւն: 1948, էջը Բ + 93: զ. Փր. 1.—

- ՃԵՐ. Ակինեան Հ. Ն., Ս. Մաշտոց վարդապետ. կեանքն եւ զործունէութիւնը. Հանդերձ կհնասագութեամբ Ս. Մահակայ: 1949, էջը ԺԱ + 473: զ. Փր. 6.—
- ՃԵՐ. Ակինեան Հ. Ն., Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան եւ Վրաստան. «Գերի Կինը», Ս. Հոփովիմէն: 1949, էջը ԺԱ + 348: զ. Փր. 5.—
- ՃԵՐ. Սեբուլայ Հ. Օ., Նոր Կառակարանի զրքերու կարգը Հայոց քով: 1949, էջը 96: զ. Փր. 1.—
- ՃԵՐ. Արեգեան Ա., Քերովը Պատկանեան Դորագութեամբ: 1949, էջը 54: զ. Փր. 1.—
- ՃԵՐ. Պօղոսեան Հ. Ա., Կարապետ Արթին Փաշա Տառեան (1816—1873): 1949, էջը 84: զ. Փր. 1-50
- ՃԵՐ. Ակինեան Հ. Ն., Քննութիւն Ս. Մահակի վերագրութեաններու եւ Հայոց Էկեղեցական տարին կ. դարու սկիզբը: 1951, էջը 192: զ. Փր. 2.—
- ՃԵՐ. Ակինեան Հ. Ն., Սիմէոն Պղնձաւանեցի եւ իր թարգմանութիւնները վրացերէնէ: 1951, էջը 276: զ. Փր. 1-50
- ՃԵՐ. Տէր-Պօղոսեան Հ. Պ., Տեղագրական հետազոտութիւններ Հայաստանի մէկ քանի քաղաքներու եւ բերդերու մասին, 1951, էջը 134: զ. Փր. 2.—
- ՃԵՐ. Անաւեան Հ., Եւրոպական փոխառեալ բաներ Հայերէնի մէջ: 1951, էջը Ը + 188: զ. Փր. 4.—
- ՃԵՐ. Ռուկեան Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը: 1951 էջ ԺԲ + 230: զ. Փր. 4.—
- ՃԵՐ. Ակինեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական ուսումնասիրութիւն: Համա. Գ.: 1952, էջը 530: զ. Փր. 7.—
- ՃԵՐ. Ակինեան Հ. Ն., Պարմիրն վարդան և

- Աւարտիք Շահաստամուրով ըստ Դավար Փարպ
սկեցւոյ: 1951, էջը է + 96: զ. Փր. 1.—
ՃՀ. Թօնոսիան Հ. Ե. Պ., Գույամաման և Թթնկը—
րեան Գերդաստաները: 1951, էջը է + 122:
զ. Փր. 1.20
- ՃՀԱ. Ասլիկան Հ. Հ., Գհունեաց և Մշտունեաց Նու-
խարառութիւններ: 1952, էջը Է + 156:
զ. Փր. 3.—
- ՃՀԲ. Ալիբիկան Հ. Կ., Ա. Բաղէչի Դոգրոցը 1500—
1704. Նորաստ մը Հայոց Եկեղեցւոյ Պարմռութեան
և Մատենագրութեան: 1952, էջը Է + 390:
զ. Փր. 5.—
- ՃՀԳ. Ալիբիկան Հ. Կ., Մատենագրական Հետազոտու-
թիւններ. Համ. Ե. 1953: զ. Փր. 5.—
-

Հայոց

ՄԻՒՆԻՍՊԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

L'bibrairie des Pères Mechitharistes

Vienne VII/62, Mechitaristengasse 4 (Autriche)

Գինն, զուից, փր. 1.—:
